
Prijs van dit nummer 5,– euro

De AS 172 - *De ellende van de religie*

DE ELLENDE VAN DE RELIGIE

DE AS 172

de AS

anarchistisch tijdschrift

38ste jaargang, nummer 172, winter 2010.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting de AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op rekeningnummer 4460315 ten name van de AS in Moerkapelle.
Jaarabonnement: 20,- euro; buiten Nederland 26,- euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: per post of per e-mail (wimdelobel@planet.nl).
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: André Bons, Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Peter Lanser, Wim de Lobel, André de Raaij, Hans Ramaer (eindredacteur), Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: August Hans den Boef, Bas van der Plas, Saskia Poldervaart, Weia Reinboud, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
Internet: http://tijdschriftdeas.wordpress.com/
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

DE ELLENDE VAN DE RELIGIE

Editoriaal

Het lijkt er op dat religie een (bescheiden) comeback maakt. In onzekere tijden als de huidige leeft het grijpen naar de schijnzekerheid van het geloof weer op. In Europa en Amerika winnen allerlei evangelische sekten zieltjes, maar daar staat weer tegenover dat de aloude moederkerk in Rome momenteel op haar grondvesten schudt vanwege de onthullingen over pedoseksuele praktijken. En dan is er nog weer een godsdienstige zuil, die van de islam, bijgekomen.
In dit nummer staat religie, juister gezegd de kritiek op en de bestrijding van godsdienst centraal. De titel 'De ellende van de religie' is ontleend aan de gelijknamige brochure die anarchist en vrijdenker Anton Constandse in 1923 schreef. Verderop in dit nummer wordt ingegaan op die brochure en andere geschriften met godsdienstkritiek die hij in de jaren twintig publiceerde.
Verder onder meer aandacht voor het reilen en zeilen van het Vaticaan, het totalitaire karakter van de islam, de Engelse bioloog en vrijdenker Richard Dawkins, en de institutionele achterstelling van niet-gelovigen. En vanzelfsprekend bevat dit nummer weer de gebruikelijke rubrieken en boekbesprekingen, en een column van Weia Reinboud. (Hans Ramaer)

GODSDIENST IS OPIUM VOOR HET VOLK

Anton Constandse

Zijn leven lang, waarschijnlijk het meest intensief in de jaren twintig, heeft anarchist en vrijdenker Anton Constandse (1899-1985) zich ingezet voor het bestrijden van de godsdienst(en) en het propageren van een atheïstische levensbeschouwing en een libertaire politiek. En niet alleen het geloof, ook het bijgeloof – in de vorm van spiritisme, occultisme, theosofie en dergelijke – bekritiseerde hij fel.
In de jaren twintig stond 'godsdienst' voor katholicisme en protestantisme, kortom voor christendom, en in veel mindere mate voor jodendom. Eerst toen hij op jaren was – eind jaren zeventig, begin jaren tachtig – sprak en schreef hij zeer kritisch over de islam, die zich toen via migranten uit Marokko en Turkije over Nederland begon te verspreiden. Zo schreef hij onder meer: 'De islam is zeer autoritair, nog meer dan jodendom en christendom die in elk geval zeer vele varities en interne tegenstellingen kennen. Er zijn tal van orthodoxe islamieten, die veeleer racistisch en fascistisch genoemd kunnen worden dan vrijzinnige Nederlanders die hen bekritiseren. Hun houding tegenover het gezag, de koning van Marokko (tevens een soort paus), hun vrouwen en kinderen of andersdenkenden is hoogst bedenkelijk en discriminerend.' (Overigens werd in datzelfde nummer van de AS *- nr 64, 1983 - deze visie van Constandse op de islam bekritiseerd door toenmalig redacteur Cees Bronsveld).*
In dit tweede themanummer van de AS *over godsdienstkritiek en godsdienstbestrijding (het eerste verscheen in 1975 als nr 15 – 'De voordelen van de godsdienst', een titel die op voorstel van toenmalig redacteur Constandse was ontleend aan het gelijknamige boek uit 1918 van de Amerikaanse socialist en schrijver Upton Sinclair) wordt aandacht besteed aan vier van de vele brochures die Constandse over die onderwerpen publiceerde.*
Allereerst is dat De ellende der religie *(1923). Het werd uitgebracht door Alarm (Den Haag), het anarcho-individualistische maandblad waarvan Constandse eindredacteur was. Deze brochure is, zoals in de ondertitel vermeld, een strijdschrift tegen dominee A.H. de Hartog, die met zijn door hem opgerichte vereniging De Middaghoogte de vrijdenkers van De Dageraad bestreed. Zo debatteerde hij diverse malen op openbare bijeenkomsten met vrijdenker Constandse. Het waren drukbezochte felle debatten, met aan de ene kant van de zaal de Hartogisten en aan de andere kant de Constandsianen.*
Het tweede geschrift is God is het kwaad *(1924), uitgegeven door De Dageraad (Rotterdam). De titel van deze brochure verwijst naar een uitspraak van de Franse anarchist Pierre-Joseph Proudhon in diens* Filosofie van de armoede *(1846). Constandse reisde in 1923 door het land om onder meer voor lokale Dageraadsafdelingen lezingen te houden over het onderwerp 'God is het kwaad'. In verschillende gemeenten werd hem echter het spreken belet omdat hij de goede zeden en de openbare orde in gevaar zou brengen. Eind 1932 werd een wetsvoorstel van justitieminister Donner aangenomen, waarin 'smalende godslastering' strafbaar werd gesteld. In de toelichting bij het voorstel werd de uitspraak 'God is het kwaad' aangehaald als voorbeeld van de bedoelde godslastering.*
Het derde geschrift is Kan er een god zijn? *Deze brochure werd in 1927 uitgegeven door Alarm (Den Haag). Hierin komt Constandse tot de conclusie dat god niet bestaat. 'De mens schept zich zijn god naar eigen beeld en eigen wens.'*
De vierde brochure Godsdienst is opium voor het volk, *uitgebracht in 1929 door Constandses eigen uitgeverij De Albatros (Den Haag) verwijst naar Karl Marx die volgens Constandse godsdienst beschouwde 'als de verwerkelijking in de verbeelding van de menselijke wensen'. Daarom is godsdienst opium voor het volk en is de vernietiging van de godsdienst, van het ingebeelde geluk van het volk, de eis voor zijn werkelijke geluk, zo parafraseert Constandse Marx. In zijn studie* Karl Marx *(Utrecht/Antwerpen 1961) wijst W. Banning er nadrukkelijk op dat Marx vaak in onjuiste vertaling wordt geciteerd: deze schreef dat 'religie opium van het volk' is en niet voor het volk. In dat laatste geval zou dan bedoeld kunnen zijn dat er beroepsbedriegers (priesters, predikanten) zijn die het volk opium toedienen. Het zou dan gaan om een stelletjes bewuste misleiders terwijl Marx doelde op de onrechtvaardige sociale verhoudingen die de mensen er toe brengen troost te zoeken in een droomwereld. Er is geen reden om te twijfelen aan Constandses kennis van de Duitse taal en ook van de opvattingen van Marx, maar toch valt niet uit te sluiten dat Constandse die onjuiste vertaling eigenlijk treffender vond dan wat Marx bedoelde.*
Overigens heeft Constandse bijna een halve eeuw later nog eens aandacht besteed aan het verschil tussen opium van het volk en opium voor het volk. In het samen met Wim van Dooren geschreven overzicht Atheïsme, Humanisme, Socialisme *(Agon Elsevier, Amsterdam/Brussel 1975) zegt hij dat de meeste anarchisten in de godsvoorstelling de idee van een Meester, een Opperheer zagen, een begrip dat ze fel bestreden. De volgelingen van Marx vatten het godsbegrip op als een weerspiegeling van de maatschappelijke verhoudingen en dus ook van gezagsverhoudingen. Als behorend tot de 'bovenbouw', de ideologie van de economisch-politieke situatie, behoefde religie dan ook niet afzonderlijk bestreden te worden. Want als 'de onderbouw' – de structuur van productie en distributie – zou omwentelen, zouden theologie en godsdienst, als elementen van de oude maatschappij, fundamenteel veranderen, dan wel verdwijnen.*
Hierna volgen fragmenten uit de vier bovengenoemde brochures van Constandse. Geprobeerd is om die verschillende fragmenten aan elkaar te koppelen tot een samenhangend betoog, dat de titel Godsdienst is opium voor het volk *heeft gekregen. Wie geïnteresseerd is in de integrale teksten kan de reprints van deze vier brochures aanschaffen. (Zie de informatie over uitgaven van de AS, achterin dit nummer.)*
(Hans Ramaer)

KAN ER EEN GOD ZIJN?

Het is niet moeilijk na te gaan, hoe de gedachte aan God en zijn beeld ontstonden, indien wij slechts het antwoord vinden op de vraag: wie en wat 'God' feitelijk is. Men kan ons wel zeggen – en de modernen, die het Godsbegrip zó hebben vervaagd, dat er van God feitelijk niets is overgebleven, zijn daarin vóórgegaan – dat God zózeer boven de mens is verheven en zó onbepaalbaar groot is dat niemand zal weten te zeggen, wie of wat God is, de feiten bewijzen ons het tegendeel. Immers de hele geschiedenis door heeft men de mensheid tot in de zieligste kleinigheid voorgehouden, wat God precies wilde. De priesters, de profeten, de theologen waren zó met God vertrouwd, dat ze zijn wetten neerschreven ten aanzien van de verboden en geoorloofde levensmiddelen, dat ze uitrekenden welke en hoevele offers de Heer gunstig zouden stemmen, dat zij bij geboorte, huwelijk

en dood, bij het opstaan en het ter ruste gaan vóórschreven wat God begeerde. De vaagheid, de ijle en niet te vatten bepalingen van het wezen Gods, waardoor men in de zinneloosheden verdrinkt zijn verschijnselen van de laatste andershalve eeuw, dat wil zeggen zijn uitingen van het godsdienstig verval, van de ontbinding van het Godsgeloof en bijgevolg van de opheffing, de verdamping, de verscheuring van wat tot nu toe 'God' heette. Het woord is gebleven – de inhoud is vervluchtigd. (…)

Het enige wat God niet met de mens gemeen heeft, is dat hij *onzichtbaar* is, evenals de geesten, de spoken, de kabouters, de tovenaars enzovoort. Hij behoort dus geheel tot de menselijke wezens uit de sprookjeswereld, uit de domeinen van de verbeelding, van de mythologie. En als zodanig behoort hij tot de waanbeelden, tot de fictieve gestalten. De vraag rijst slechts: hoe kwam de mens er toe, onzichtbare menselijke wezens te verbeelden? Uit welke behoefte sproot de godsdienst? En we ontdekken dat verschillende factoren daartoe hebben meegewerkt.

Eerstens moeten we niet vergeten, dat de mens en vooral de primitieve en onwetende, voor tal van verschijnselen geen verklaring kon vinden. Hij begreep ze niet; *hij kende de oorzaken er niet van*. Wanneer mensen en dieren ziek worden, de bliksem brand veroorzaakt en de hagel de oogst verwoest, wanneer geliefden wreed ter dood worden veroordeeld door een samenloop van omstandigheden begrijpt de gelovige van dit droeve lot evenmin iets als wanneer de gouden zon boven verwachting straalt en welvaart en geluk zijn deel zijn. Wie bewerkt dit alles? (…)

Zo leidt de uiterst primitieve denkwijze tot het Godsgeloof: men kent de werkelijke oorzaken niet van de verschijnselen en schept dus een *denkbeeldige* oorzaak: de menselijke God.

Er was echter nog een andere reden, waarom de mens zich zijn God schiep. Hij was beperkt in zijn kunnen, doch niet in zijn wensen. Wat hij dus wenste, maar niet kon, hoopte hij verwerkelijkt te zien door een wezen, dat grotere macht bezitten zou dan hij zèlf. Dit moest een menselijk individu zijn, want de mens was het hoogst denkbare wezen. Feuerbach zegt het prachtig: 'De mens is voor de mensen *het hoogste wezen*.' God is dus – we herhalen het – mens! Maar een krachtiger, wijzer, beter mens dan de bestaande. Hij kan méér: hij kan de gewone mens aanvullen, helpen, steunen, redden. Hij is de verlosser van de kleine uit diens noden. Zo schept de fantasie van de zwakke en onwetende mens een wezen, dat tegelijk *evenbeeld* is en *tegenbeeld*. God heeft zuiver menselijke gedachten, gevoelens en wensen, maar hij vermag véél meer dan de mens zelf.

Het is dus in het geheel geen 'mysterie' voor ons, hoe het komt, dat de mens aan God gelooft. *In waarheid toch geloofde hij slechts aan een Mens!* En nu wordt ons duidelijk, waarom dit godgeloof de bron is geworden van het hevigste misbruik. Immers kan elke gezaghebber *zijn* wil doen doorgaan voor Gods wil! In de geschiedenis zien we, dat de meesters beweren, te regeren in Gods naam en bij Zijn gratie; dat de priesters *hun* economische en politieke belangen doen behartigen als Gods belangen; dat de politiekers *hun* methoden voorstellen als door God gewild, en de zwarte en gele diplomaten schermen met hun zwarte of gele God, de rode… met hun rode Onze-Lieve-Heer! (…)

Het is niet moeilijk na te gaan, waarom geen God de wereld kan hebben geschapen. Indien God de stof had *geschapen*, zou hij uit niets… alles hebben tevoorschijn getoverd. Dat is een aardig sprookje voor kleine kleuters en primitieve volkeren, maar daarom niet minder onhoudbaar en onwerkelijk. De natuurkunde toch leert ons, dat ondanks alle veranderingen de totale hoeveelheid stof (en dus de totale hoeveelheid kracht) nimmer veranderen. *Nooit verdwijnen kracht of stof in het niet, nooit komen ze er uit voort.* Deze 'wet', dit beginsel der natuurkunde brengt noodzakelijk mee, dat, indien er nooit stof of energie is verloren geraakt noch is bijgekomen, haar hoeveelheid altijd en eeuwig dezelfde moet zijn geweest. *De wereld is niet geschapen: ze is er altijd geweest!* Ook al was dat niet in haar huidige gedaante. (…)

Wanneer we de *natuurlijke* oorzaken der dingen kennen, benaderen of zoeken is er nimmer sprake van God. De overstroming, de bliksem, de ziekte, de oorlog, ze zijn er *niet* uit God, evenmin als de goede oogst, de zonnewarmte, de gezondheid en de vrede. Want we kennen er de oorzaken van. En zo we nog niet geslaagd zijn, volledig op te sporen, waardoor de kanker, het mond- en klauwzeer en andere verschijnselen ontstaan, zo zal toch niemand het wagen, ons te willen doen geloven, de God de maker daarvan is. (…)

Zo bewijst de cultuur eerstens, dat de wereld *niet* goed of goddelijk is en dan dat ze geen geheiligde schepping Gods is, doch dat haar verhoudingen wijken moeten voor de macht van de mens. En ziedaar wat men verstaat onder socialisme en solidariteit: uit de ondoelmatigheid der werkelijkheid iets te scheppen, dat een groot doel dient: de onmenselijkheid te boven te komen en het kwaad, de ellende te keren. Zo weten we, niet alleen, wat de oorzaken, zijn der armoe, der werkloosheid, der sociale noden, der oorlogen – doch tevens beseffen we dat de mensen de vermogens hebben, de richting van het denken en de organisatie van de sociale verhoudingen te wijzigen en radicaal om te wentelen. De godloochenaar wordt een revolutionair! (…)

De arbeidersklasse ziet de weg, hoe zij *zich zelf* kan verlossen en behoeft geen verlossing van een hogere macht af te smeken. Zij weet, dat deze verlossing een zeer moeilijk werk zal zijn, maar zij kent ook haar krachten en weet, dat zij het zal volbrengen. Zo groeit en leeft in het strijdende proletariaat een geestesen gemoedstoestand, waarbij voor godsdienst geen plaats meer blijft. (…)

GODSDIENST IS OPIUM VOOR HET VOLK

Toen Allard Pierson de kerk verliet, schreef hij (in 1865), dat het voor hem onmogelijk was, in God te geloven, daar deze zou moeten zijn: enerzijds de *schepper*, dus de voortbrenger van alle kwaad en ellende – anderzijds de *vader*, die ons uit de zonde en de droefenis zou verlossen. Een onmogelijk leerstuk! Immers als God de schepper is, dan is hij verantwoordelijk voor al het weinig-goddelijke in de werkelijkheid. Natuurrampen (aardbevingen, vulkanen, stormen, bliksem), ziekten (pest, cholera, rachitis), rampen (oorlog, werkloosheid, kindersterfte), gebreken (de neiging tot 'zonde', de wilskracht, de kwade inborst), alles is dan door God gewild, door hem toegelaten. Er kan geen sprake zijn van een vrije wil, zelfs niet van een eigen wil. De menselijke verantwoordelijkheid is dan uitgeschakeld, want Gods almachtige wil zegeviert over allen en alles.

Niemand kan hem weerstaan. Het is dan dus Gods wil zelf, dat er zonde, kwaad, antigodsdienstigheid bestaan – ja, hijzelf schiep en onderhield dan de Duivel! Doch deze zelfde God zou mensen straffen en kastijden voor wat hij zelf had voortgebracht, voor wat hij zelf wilde! Zo'n God ware een barbaar, de grootst denkbare misdadiger, en Bakoenin had gelijk te zeggen: 'Als er een God bestond, moesten we hem afschaffen.' (…)

Nee, zegt de godsdienstige, God is de goede vader. Hij wil kwaad noch zonde. De stakkerd is echter onmachtig, om zijn wil door te zetten. Hij wenst rede, goedheid, zondeloosheid, volmaaktheid – doch hij is machteloos. Onmachtiger nog dan de mens, is hij niet in staat, ook maar het geringste van zijn goede bedoelingen te verwezenlijken, indien niet de mens daarvan iets tot stand wil brengen. Juist zó wordt uitstekend gedemonstreerd, dat God, zonder enige wezenlijke macht, slechts een droombeeld is, een verdichting, een illusie. Dat een werkelijk-zijnde volmaakte Almacht een zo gebrekkige onvolmaakte wereld zou hebben geschapen, ware nonsens. Dat omgekeerd echter de onvolmaakte mens zich het volmaakte droomt – dat de realiteit van het kwade de idee van het goede doet geboren worden – dat het denken aldus het bestaande overwint en *negeert*, en dus de *idealiteit* in de menselijke gedachten boven de realiteit uitgaat – dit alles is niet alleen begrijpelijk, het is noodzakelijk. Alle leven is beweging en wording, en ze veronderstellen eeuwigdurende verandering, vernietiging van het oude om het nieuwe te scheppen, groei van het lagere tot het hogere (en niet omgekeerd) ook al bestaat dit hogere slechts *in de idee*. Dat God een idee, een gedachte, een product van onze eigen geest is, hebben we nooit ontkend. Buiten dit menselijke denken echter, objectief en in werkelijkheid bestaat God *niet*! (…)

DE ELLENDE DER RELIGIE

De wetenschap heeft de vraag te beantwoorden: Wat weet ge van God? En ze antwoordt: *niets*. Niets van God als geest, noch van God als van het absolute, het volstrekte, in de meest algemene zin. *Darwin* toonde het betrekkelijke, en niet 't goddelijke van de soort, *Feuerbach* het relatieve van het naar menselijk beeld gemaakte godsbegrip, *Dilthey* kwam zelfs tot een relativistisch positivisme. Geest, ziel, moraal – ze worden door de wetenschap experimenteel in wording en vergaan gedetermineerd. (…)

De kenniskritiek is een wetenschap. Ook zij kent slechts relatieve vormen van ons eigen menselijk vermogen. Waar blijft dan de religie? Men versta het goed: de ervaring berust op kennis. Waar dus 't godsbegrip, 't absolute, 't goddelijke, noch in de ervaring, noch in de kennis zijn te vinden, sluit de wetenschap het uit! (…)

In zijn 'Sociologie' zegt Eisler: 'De religie geeft aan alles haar sanctie, door het onder de bescherming van de godheid te plaatsen, of door deze als gewild voor te stellen. Doordat ze zich verbindt met de politieke en sociale machten verstrekt zij haar eigen macht en verhoogt tevens haar autoriteit. Heersers, wetgevers en listige priesters hebben zich te allen tijde deze omstandigheid ten nutte gemaakt.' In de praktijk betekent daarom steeds de offering voor god: offering voor de staat, voor het leger, voor 't kapitaal. De religie onderwerpt de mens aan elk denkbaar, en voor sommigen nuttig gezag. En ze predikt de dood als opstandig naar de geest. En terwijl wetenschap, nòch filosofie een geest los van 't vlees kennen, belooft ze: 'Het kind, de zoon, die heden weggerukt wordt door de dood, indien hij staat in God, hij is tot de heerlijkheid van de toekomst begraven' (De Hartog). Zoals in Frankrijk Clemenceau, Viviani en anderen riepen: Uw kinderen op 't slagveld zijn te benijden, niet te beklagen. Ze zijn niet dood, maar hebben het eeuwige leven gewonnen!

De ellende der religie is in de wetenschap, de kenniskritiek en de filosofie getoond, en niet minder in de maatschappij bewezen. Proudhon schreeuwde het uit tegen de godsgedachte: 'Uw naam, zo lang het laatste woord van de geleerde, de sanctie van de rechter, de kracht van de vorst, de hoop van de arme, de toevlucht van de berouwvolle zondaar – welnu, deze onuitsprekelijke naam, voortaan overgelaten aan de minachting en de vervloeking, zal uitgefloten worden onder de mensen. Want God – dat is dwaasheid en lafheid. God, dat is schijnheiligheid en leugen, God, dat is tirannie en ellende – God is het kwaad.' (…)

De religie is immer geweest: religie der ellende. De slaaf, de gekende, de ongelukkige wil een rechtvaardiging vinden der misère. Waaraan heb ik het verdiend? Dàt hij het niet verdiend had, maar te wijten vond aan meesters en exploitanten, hij dorst het niet te denken. (…)

De mens ontgroeit de religie door eigen waarde en eigen bewustzijn van vermogen, dat de ellende overwint. En zo verandert de religie der ellende in de ellende der religie!

GOD IS HET KWAAD

Zolang de godsdienst bestaat, blijft de mens ontzind, van zijn rede onteigend. Slechts wie zijn rede buiten werking stelt, zal vrede vermogen te vinden in de door ons beoordeelde en veroordeelde theorie van de godsdienst. Doch evenzeer als bij de primitieve stammen de 'regenmaker', als vertolker van de wil van de goden, profiteerde van zijn positie, door het als 'de wil van de goden' voor te stellen dat hem eerbewijzen en slavendiensten verschuldigd waren – evengoed als de priesters zich van de in de verbeelding levende geesten en goden bedienden om zichzelf heilig en hun eigendom, aan de stam ontnomen, als 'taboe' voor te stellen – evenzo is de godsdienst door aan de mens diens rede te verminken of te ontnemen, een sociale factor bij uitnemendheid geworden, waardoor de ontzinde mens ook sociaal onteigend kon worden. Het ontnemen aan de mens van diens arbeidskracht – Proudhon heeft het betoogd – was een noodzakelijk gevolg van de godsdienst, niet zozeer als scheppende dan wel als behoudende macht tot de privaat-eigendom, door arbeidskracht van anderen verkregen.

Wat was *god*? De vereeuwiging en absolutering van boven en buiten de mens gestelde menselijke krachten en eigenschappen. Wat was de *eigendom*? Het boven en buiten de mens gestelde product van eigen arbeidskracht. De mens als uitgebuit wezen laat zich beroven van arbeidskracht en deze als eigendom van een ander boven zich stellen. De mens is slaaf van de eigendom, door hem zelf voortgebracht, want de gevolgen van deze privaat-eigendom zijn armoe, imperialisme, oorlogen en vele soorten van barbaarse ellende. Wat ten slotte was *de staat* die tot gehoorzaamheid dwingt in krijgsdienst en onmenselijkheid, tot het opgeven van persoon-

lijkheid en vrije solidariteit om te worden opgenomen in de moordende discipline van machinale handeling zonder eigen verantwoordelijkheid? De staat was de fetisj op wiens macht de mens gebouwd had, de fictie waaraan hij zijn persoonlijke macht had overgedragen, de oppermacht waartegenover hij zich in machteloosheid offerde, de eigenaar ten slotte.
Zoals god de eigenaar is, is de staat het; is ook de eigenaar van god gegeven. Alle begrippen van heiligheid, alle eisen gehoorzaamheid en daaraan, aan deze goden, was de mens sociaal ondergeschikt gemaakt. Eén blik op de drie grootste christelijke godsdiensten vernietigt dienaangaande alle twijfel. (…)
Het protestantisme verlegde geestelijk het absolute gezag van de paus naar de bijbel, waaraan ondanks alle tegenstrijdigheid en ongerijmdheid gehoorzaam geloof verschuldigd moest zijn. Politiek-economisch echter gaapte een diepe kloof tussen Lutherdom en Calvinisme, die twee fasen verbeeldden in de maatschappij-ontwikkeling. Het Lutherdom onttroonde de paus en kroonde de absolute vorst, die 'bij de gratie gods' regeerde. Het beval onverbiddelijke onderwerping aan de monarch, die absoluut heerste (een eigenaardig duits verschijnsel) en veroordeelde iedere opstand, zoals Luther die van Thomas Münzer in 1525. De duitse vorsten hebben hun onderdanen gedwongen, *luthers* te worden. En Frederik de Grote juichte het toe, dat de soldaten in het leger van zijn dynastie niet gingen denken, 'anders lopen ze allen uit het gelid.' Uit dezelfde politieke overwegingen oordeelde de pantheïst Voltaire 'dat indien er geen god was er een moest worden uitgevonden.'
Het calvinisme echter was de godsdienst der opkomende stedenbourgeoisie (derhalve vond zij het spoedigst vaste voet in Zwitserland en Holland, waar het moderne kapitalisme zich in de steden het best en ongedwongenst ontwikkelde) en deze duldde geen vorstengezag boven zich, daar ze zich vrij wilde maken van iedere uitbuiting en overheersing, die haar handel of bedrijf belemmerde. Het calvinisme was feitelijk de godsdienst van het opkomend liberalisme en proclameerde het gezag van de regenten, de stedenkoningen, als het van god gegevene. (…)

In zijn brochure over de 'Jodenkwestie' zegt Marx terecht: 'Daar echter het bestaan van de godsdienst het bestaan van een gebrek is, kan de bron van dit gebrek nog slechts in het wezen van de staat zèlf gezocht worden. De godsdienst geldt niet meer als de oorzaak, maar alleen nog als het verschijnsel der wereldlijke slavernij.' Dit verschijnsel echter bevordert en bevestigt de oorzaak: het wil de nietswaardigheid van de mens door enige alwaardigheid, welke de mens eerst tot 'de ware mens' maakt. 'De godsdienst is juist de erkenning van de mens langs een omweg, door een middelaar', (Marx) en deze middelaar is het goddelijke wezen, waaraan we onze gebondenheid dulden en voor wie wij onze ellende en ons gebrek dragen moeten: *de godsdienst der ellende en de maatschappij der ellende gaan hand in hand*. Het bijgeloof aan god en hemel heeft de bourgeoisie tot geschiedenis gemaakt, doch 'wij veranderen de theologische vragen in wereldlijke. Nu de geschiedenis lang genoeg in bijgeloof opgelost is geworden, lossen wij het bijgeloof in geschiedenis op.' (…)

HET TOTALITAIRE KARAKTER VAN RELIGIE

Thom Holterman

'De vrijheid van godsdienst is hard op weg een onhanteerbaar recht te worden, als zij dat al niet is.' Aldus luidt de slotconclusie van het artikel filosoof Koo van der Wal getiteld 'Is de vrijheid van godsdienst in de moderne multiculturele samenleving nog een hanteerbaar recht?' Aan die conclusie voegt hij toe: Wil men in dat geval artikel 6 van de Grondwet ('vrijheid van godsdienst') niettemin op pragmatische gronden handhaven (..) dan zal de religie haar 'totalitaire' karakter moeten opgeven. Bovendien zullen er op zijn minst met betrekking tot moderne standaards van humaniteit geen concessies gedaan moeten worden. Waarnaar verwijst Van der Wal in zijn artikel in Rechtsfilosofie en Rechtstheorie *(nr. 2, 2010) als hij spreekt over het 'totalitaire' karakter van de religie?*

Religie kan op heel verschillende wijzen worden gebruikt. In het verleden is daar al het nodige over gezegd. In dat geval verwijst Van der Wal naar de in Oostenrijk geboren Amerikaanse socioloog Peter Berger die religie aanduidt als het 'hemelsbaldakijn'. Hij geeft ermee aan dat het een hele samenleving overwelft. Ze omvat en doordesemt alle levensterreinen. Religie staat daarmee voor de collectieve leefwijze van een gemeenschap, zij is de identiteitsbepalende blikvanger ervan. Dit betekent dat religie eng verbonden is met het geheel van de cultuur in kwestie.
Deze samenvatting maakt het Van der Wal mogelijk tot het werk van de grote religiewetenschapper Gerardus van der Leeuw terug te gaan. Ook die houdt zich met de verwevenheid van religie en cultuur bezig. Bij hem treffen we de demonstratie aan hoe alle elementen en aspecten van de cultuur, zoals dans, de literatuur, de muziek maar ook handel, de zeden, etc. van religieuze huize zijn.
Het is dit totaalperspectief op de dingen dat maakt dat religie altijd met 'totaliteit' in verband is te brengen; haar uitspraken erkennen geen andere na en naast zich. Geen wonder dat Van der Leeuw, aldus Koo van de Wal, de religie zelfs imperialistisch en totalitair kan noemen.
De totaalstructuur van een gemeenschap kan zich in Nederland tot in de twintigste eeuw handhaven in de vorm van het 'rijke roomse leven', of in zijn protestantse tegenhanger – en dan vooral de orthodox-calvinistische variant ervan. Is een ander concept van religie mogelijk, dat wil zeggen kan de religie echt zijn 'totalitaire' veren afschudden?
Wat nu indien religie intern samenhangt met de mythische denkvorm? Het kenmerk daarvan is, zoals Van der Wal uitlegt, dat de werkelijkheid wordt geduid met behulp van mythen: heilige verhalen waarin wordt verteld hoe de werkelijkheid op alle niveaus door God, goden of helden autoritatief is geordend. Het initiatief bij de inrichting van de werkelijkheid ligt daarmee bij de hogere machten en het is de taak van mensen om de ingestelde orde door rituelen, reciteringen en vieringen in stand te helpen houden of weer te brengen.
Religie betekent dus naar de aard ervan navolging, gehoorzaamheid en overgave. Van der Wal voert daarbij aan: islam betekent onderwerping (aan de wil van

Allah), boeddhisten volgen het edele achtvoudige pad dat Boeddha hen heeft gewezen. En de christelijke ethiek heeft steeds gesproken over het volgen van de goddelijke geboden en over de navolging van Christus… Kortom, religies zijn niet enkel geloofssystemen, maar met de denkbeelden ervan correspondeert een hele inrichting van het bestaan.

Zolang men aan dit klassieke concept van godsdienst met zijn unieke verhaal en zijn ook in cultureel opzicht 'totalitaire' karakter vasthoudt, is de positie van de religie in de moderne samenleving een problematische aangelegenheid.

Is er een manier om aan het totalitaire karakter te ontsnappen? Daar lijkt het op en Van der Wal bespreekt er twee. In feite gaat het om paradigmawisselingen. De ene verwijst naar de overgang die Peter Berger kortweg typeert als: van *voorgegeven* naar *keuze*. De mythisch-religieuze opvatting gaat uit van het gegeven-zijn van een normatieve orde van de werkelijkheid en het menselijk bestaan. De rationalistische opvatting gaat ervan uit dat de orde door mensen is gesticht, dat wil zeggen dat die rust op menselijke *beslissingen*.

De andere paradigmawisseling betreft de overgang van objectivering naar subjectivering van religieuze waarheid. Religie is een aangelegenheid van het innerlijk, het is een zaak van persoonlijke gezindheid (subjectiviteit) en kan daarom niet door middel van uiterlijke dwang worden opgelegd. Het enige waar het dus op neer komt, is de innerlijke transformatie van de persoon om zo open te worden voor het contact met het goddelijke. Daarmee is de religie teruggebracht tot het subjectieve beleven. De maatschappelijke orde wordt slechts vanuit rationele denkvormen begrepen. Die orde kent zijn bestaan slechts op grond van menselijke keuzes en beslissingen. Dat dit nog niet direct een conflictvrije en harmonieuze samenleving oplevert, zo die al bestaanbaar zou zijn, vloeit voort uit overigens heersende belangen- en 'klassen'-verschillen. Om daarvan af te komen vereist sociaal-politieke strijd. Waar we ons in ieder geval van moeten weten te verlossen is de ellende van de religie, die mede de legitimatie levert voor het bestaan van die verschillen.

Aan de hand van het artikel van Van der Wal is hierboven een theoretisch kader geschetst ten behoeve van 'religiekritiek'. Hieronder wordt die kritiek vanuit enkele andere recente publicaties nader uitgewerkt.

DE BETEKENIS VAN DE SLUIER

De grote godsdiensten, zoals het christendom, het jodendom en de islam, hebben met name vanuit hun institutionele instellingen, door de eeuwen heen voor veel ellende gezorgd. In feite zijn het alle legitimatieleren voor onderdrukking in uiteenlopende vorm. Anarchisten hebben zich daar aldoor tegen verzet. Zo laten de twee delen getiteld *Vrede als daad* (1931-1933) van Bart de Ligt zich als één grote aanklacht tegen het institutionele rooms-katholicisme lezen…

De actuele politieke situatie dringt een ieder een 'islam-probleem' op. Waar anarchisten zich in het algemeen tegen 'godsdienst' opstellen, laten zij zich echter niet beperken tot een islam-kritiek. Dat spreekt ook uit teksten als die van Bruno Alexandre, getiteld *Chroniques d'un incroyant*. Hoe fout het institutionele rooms-katholicisme (Paus, Vaticaan, zijn bisschoppen) ruim voor en ook tijdens de Tweede Wereldoorlog was, is al vaak uit de doeken gedaan. Maar dat de genocide in Rwanda (1994) van Tutu's door Hutu's mede is te herleiden tot het optreden van evangeliserende witte paters, daarover hoor je weinig. In dat deel van Afrika zijn zij overgegaan tot 'raciation' omdat roomse ethnologen vonden dat de Tutu's een superieur ras vormden ten opzichte van de boeren Hutu's… (Alexandere, p. 98-100). Vervolgens spaart hij de islam niet.

Iemand die dit evenmin doet is de Franse libertaire filosoof Michel Onfray, met zijn *Atheologie, De hoofdzonden van jodendom, christendom en islam*. Hij kan vervolgens oprecht verontwaardigd raken als de (Franse) Nieuwe Antikapitalistische Partij een islamitisch gesluierde vrouw in het politieke zadel hijst (zie *Le Monde* van 20 februari 2010). Want deze sluier betekent, zo voert hij aan: onderwerping aan een religie, die voor de vermenging van het politieke en het theologische ijvert. Een religie die de onderwerping van de vrouw aan de man eist, die openlijk haar minderwaardigheid ten opzichte van de man belijdt. Een religie die de homoseksuele relatie criminaliseert…

Een islamitisch *wereldse* sluier? Daar is niets van te begrijpen door mensen, waartoe ook Onfray zich rekent, die de noodzaak van de strijd van links zien om het 'Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap' nieuw leven in te blazen en vooral het 'Solidariteit, Laïciteit, Feminisme'. Het gaat daarbij om de creatie, zo vervolgt hij, van de voorwaarden voor een radicale democratie.

Een godsdienst als de islam, die heden – we leven niet meer in de middeleeuwen, of juist wel? – het uitdelen van stokslagen aan een vrouw die een pantalon draagt als straf legitimeert, zo'n godsdienst moet bestreden worden. Dit is ook waarvoor Hamid Zanaz zijn boek *L'Impasse islamique, La religion contre la vie* (De islamitische impasse, De religie tegen het leven) inzet.

Deze godsdienst stelt volgens de auteur de hemel als meer belovend voor dan het leven zelf. We kennen dat verhaal al een tijdje: ook het christendom belooft dat het in de hemel beter toeven is dan op aarde (als je het gelooft). Daarmee zijn het religies voor rijke elites. Die laatsten geven er immers de voorkeur aan om maar eerst van de aardse geneugten te genieten...

De auteur van het genoemde boek weet zich wereldburger. Hij is geboren als arabier in Algerije. Hij doceerde een aantal jaren filosofie in het Arabisch aan de faculteit van Algiers. Daarna is hij gaan werken als onafhankelijk journalist; sinds 1993 leeft hij in Frankrijk.

Zodra men de islam kritiseert, merkt hij op, regent het beschuldigingen: islamfobie, racisme! Libertairen, die het 'ni dieu ni maître' (geen god, geen meester) in het vaandel hebben, laten zich daardoor niet van de wijs brengen. Voor hen beledigen alle religies, geen enkele uitgezonderd, de intelligentie.

Het kritiseren van de islam vandaag de dag in Frankrijk, acht Zanaz als behorend tot de plicht van alle vrije geesten. Je moet een kameel een kameel noemen, vindt hij. Zo moet je hen die aanhangers zijn van amputatie, van besnijdenis, van geseling, van het beschouwen van vrouwen als tweederangs wezens, die vrouwen drijft tot hymenreconstructie etc, obscurantistische, religieuze fascisten noemen.

Een overstelpende hoeveelheid literatuur en verwijzingen naar religieuze, islamitische gezagsdragers voert hij aan om zijn vernietigende zienswijze op de islamitische religie te onderbouwen. Het

is natuurlijk mogelijk dit alles te bagatelliseren omdat het in het Westen allemaal anders ligt. Zo schrijft Annet Bleich (9 november 2009; opiniepagina *de Volkskrant*) in het geval van de islam: 'Op mondiale schaal betreft het een kleine, zij het niet verwaarloosbare stroming, die we zich zien manifesteren in Afghanistan, Pakistan en incidenteel tijdens de Deense cartoonrellen, ook elders'. Maar is dit niet als 'micro' voorstellen, wat zich als 'macro' manifesteert?

In Afghanistan wordt een oorlog gevoerd waarvoor de Westerse landen miljarden uitgeven. Met dat geld en de militaire inzet had toch allang die 'kleine stroming' weggevaagd kunnen zijn? Of zit het venijn van Bleichs opinie in het 'niet verwaarloosbaar'? De omvang van wat bij haar 'niet verwaarloosbaar' heet, is kennelijk zo groot dat het een militaire wereldmacht weet te weerstaan...

De islam in Indonesië (niet genoemd door Bleich) heerst in dat land over tweehonderd miljoen mensen. In een deel van dat land mogen inmiddels vrouwen geen spijkerbroek meer dragen, op straffe van geseling (stokslagen maar, zal Bleich misschien vergoelijkend zeggen). We spreken anno 2009 ! En ook 2010 leert: niet 'verwaarloosbaar'. Zeker, dit mag er niet toe leiden te spreken over 'de' moslims. Mensen hebben de potentie om goed te willen. Dat is precies de hoop waarop vrije geesten bouwen, als zij het over een libertaire maatschappij hebben, die bevrijd zal zijn van onderdrukking van welke soort ook. Een maatschappij die stoelt op zelfbestuur en waarin het geloof in hogere machten is afgelegd.

Dat is precies ook de basis waarop Hamid Zanaz zijn boek over de islamitische impasse heeft geschreven. Hij richt zich in zijn kritiek niet op de gewone moslims, mensen zoals iedereen. Hij werpt zich op de analyse van de ideologie van de islamitische religie. Een ideologie zoals die wordt uitgedragen door leiders en woordvoerder van die ideologie. In die zin verschilt de tekst ook van die van Bruno Alexandre, die zich concentreert op wat geschreven is in de Koran en twee andere belangrijke islamitische bronnen, de Sira en de Hadiths.

Zanaz behandelt evenwel puntsgewijs de te bestrijden opvattingen in de islamitische religie, zoals daar zijn: de islamitische staats en antidemocratie-opvatting, de houding ten opzichte van ongelovigen, anders-gelovigen en vrouwen. Ook gaat hij in op de wellicht aanwezige mogelijkheid dat de islam zich aan de 'moderniteit' weet aan te passen. De term 'moderniteit' verwijst bij hem naar het vooropstellen van de rede en het idee dat mensen de spelregels van het samenleven vaststellen (en deze dus ook kunnen veranderen en aanpassen). Het gaat ook om het afwijzen van een dogmatisch autoriteitsgeloof. Elk hoofdstuk opent Zanaz dan met een citaat van een auteur die in het perspectief van de 'moderniteit' zijn sporen heeft verdiend.

De waarden die zich in de loop van de afgelopen eeuwen in het kader van de 'moderniteit' hebben ontwikkeld, zijn: de gewetensvrijheid, het recht om te filosoferen, de tolerantie, de autonomie van het individu, de vrijheid om van jezelf te genieten, de gelijkheid van man en vrouw, het weigeren het heilige boven het wereldse te stellen. Alle religies, de islam voorop, staan intrinsiek vijandig tegenover dit soort waarden, stelt Zanaz. De islamitische theologie

staat dan ook slecht gezind ten opzichte van de ontwikkeling van de rede, de individuele verantwoordelijkheid en de vrije ontwikkeling van de kritische geest, de drie pijlers van de moderniteit.

Alle facetten van zijn betoog tegen de islamitische religie zijn op deze grondslag gebouwd. Die religie kent één heilige opdracht: de aarde zuiveren van alles dat tegengesteld is aan de waarheden van de Koran. Overdreven, deze zienswijze? Toen het Islamitisch Front (FIS) in 1990 in een Algerijnse gemeente aan de macht kwam, was het eerste wat ze deed: het verbranden van alle romans van de gemeentelijke bibliotheek aldaar, verhaalt Zanaz. Het gaat hier echter om 'integristen', heet het dan.

ISLAMISME

De term 'integrist' wordt gebruikt voor 'extreem islamisten' (als dat al niet dubbelop is). Het integrisme, in dit geval ook wel 'islamisme' (want oorspronkelijk betreft het een verwijzing naar reactionair rooms-katholicisme), staat voor de idee dat de islam niet alleen een religie maar ook een politieke systeem is. Zanaz wil niets weten van een 'extreme' variant van de islam, want in zijn lezing is het integrisme slechts een logisch gevolg van wat de islam voorschrijft. Zo acht hij het bijna ridicuul om te proberen binnen de islam te zoeken naar een eventuele mogelijkheid om de 'religie' van de 'staat' (laïciteit) te scheiden. Hij noemt het een doodlopende weg.

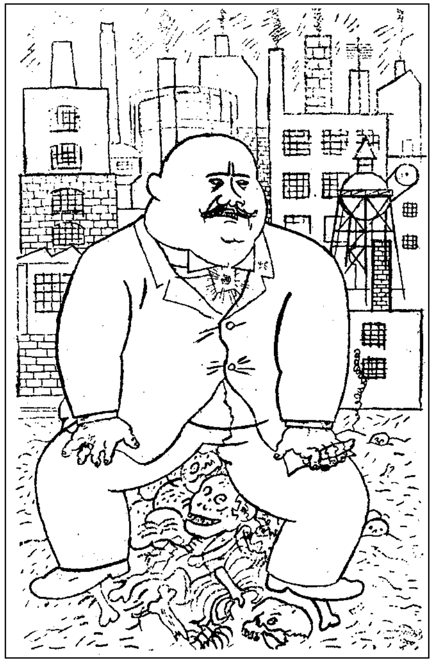
Laïciteit, de scheiding van kerk en staat, is de fundamentele waarde van alle democratie. De teksten uit de Koran of de Hadith, worden automatisch 'wetten': de religie pretendeert altijd de absolute waarheid te vertegenwoordigen. Het beweegt tot een ondemocratische instelling. Nu is dat natuurlijk iets dat aan alle religies kleeft. En waar de religie wint, daar moet de rede wijken.

'Democratie' is een verwijzing naar 'de macht van het volk', los van de vraag of in een reële democratie het volk de macht heeft. Het gaat hier overigens om 'bevolking' en niet om 'één volk', wat een verwijzing naar 'totalitarisme' zou betekenen. Dat zou weer een ontkenning van een libertaire visie inhouden. Evenwel, in de islam behoort de macht juist niet aan het volk (de bevolking), maar aan God.

De secularisatie die zich in het Westen heeft voltrokken, heeft gemaakt dat de mens is ontsnapt uit de 'christelijke kooi', zoals Zanaz het noemt. Zullen de moslims op hun beurt op een dag weten te ontsnappen uit de 'islamitische kooi', zo vraag hij zich af?

Zal men binnen de islamitische religie in staat zijn af te werpen het theocratische idee: 'niets tegen de religie, niets buiten de religie, alles binnen de religie'? Hier parafraseert Zanaz de trieste slogan van Mussolini: 'Alles binnen de staat, niets tegen de staat, niets buiten de staat'. In de islam is de wereldse Leider vervangen door de geestelijke Leider, het staatssysteem blijft even totalitair als dat van Mussolini. Iran levert het voorbeeld.

Een doodlopende weg dus, te denken dat deze configuratie is te moderniseren. Wie mogelijkheden ziet, zal volgens Zanaz kritiek op de religie zelf moeten leveren. De 'reformisten' gaan evenwel niet verder dan sommige *interpretaties* van de religie als onjuist te veronderstellen. Wat valt er echter aan een op zichzelf duidelijk vers uit de Koran te herinterpreteren: 'Mannen zijn superieur aan vrouwen (..). Deugdzame vrouwen gedragen zich gehoorzaam en onder-

worpen'. Hoe je dit vers ook wendt of keert, er blijft staan wat er staat: de vrouw is van de tweede soort. Het vers wordt ervaren als een 'wet'. Beoordeeld vanuit de 'moderniteit' moet het van tafel, want het is rechtstreeks in strijd met de gelijkheid van man en vrouw.
Vanaf dat moment is te praten over een hervorming van de islam, over burgerschap van moslims in het Westen. Maar wie durft heden nog in het Westen tegen moslims te zeggen dat religie slechts een geestelijke dimensie heeft en dat die niet de privé-sfeer moet verlaten? Het standpunt van Zanaz in het kader van de 'islamitische impasse' is hiermee duidelijk.

Er zijn moslims die menen dat het moet lukken om een 'gematigde' islam te ontwikkelen. Zo de imam van de moskee van Drancy (Frankrijk), Hassen Chalghoumi, die zich ook verzet tegen het dragen van de integrale sluier en die voor de wet is, die dit verbiedt.
Hij verdedigt met nadruk een bewerking van de koranteksten zodat ze passen in de culturele en maatschappelijke context waarin de moslims leven. Tevens veroordeelt hij de praktijken van de obscurantisten die verband houden met de islam (integrale sluier, polygamie, besnijdenis, eerwraak, etc.).
Chalghoumi heeft hieraan zijn boek gewijd *Pour l'islam de France* (uitgegeven door Le Cherche Midi, 2010) dat ik alleen ken via een bespreking ervan in *Le Monde* van 1 oktober 2010. Die leert dat het beroep op een permanente herlezing van de koranteksten en de heroverweging ervan als overtuigend overkomen. Misschien is dit een voorbode dat een 'modernisering' van de islam mogelijk is… Het blijft echter een godsdienst, en dat is het precies waar anarchisten niets mee op hebben.

LITERATUUR:

Alexandre, Bruno, *Chroniques d'un incroyant, Naissance dan la guerre des religions du livre, Propos sur le blashème*, Les Éditions libertaires, Saint-Georges d'Oléron, 2009.

Berthier, René, *Un voile sur la cause des femmes*, Éditions de Monde libertaire, Paris, 2009.

Onfray, Michel, *Atheologie, De hoofdzonden van jodendom, christendom en islam*, Mets & Schilt, Amsterdam, 2005.

Wal, Koo van der, Is de vrijheid van godsdienst in de moderne multiculturele samenleving nog een hanteerbaar recht?, in: *Rechtsfilosofie en Rechtstheorie*, nr. 2, 2010, p. 133-157.

Zanaz, Hamid, *L'Impasse Islamique, La religion contre la vie*, met voorwoord van Michel Onfray, Les Éditions libertaires, Saint-Georges d'Oléron, 2009.

HET VATICAAN VERSUS DE VROUW

Boudewijn Chorus

De vrouw neemt in de leer van de kerk van Rome vanouds een bijzondere plaats in. Bijzonder in de zin van merkwaardig, veeleer zelfs bedenkelijk. Daarbij beroept de kerk zich enerzijds op de Bijbel, anderzijds op door kerkgeleerden bedachte constructies. Domela Nieuwenhuis vatte in zijn Galerij van Bijbelse personen *het beeld van de vrouw in het Oude Testament kernachtig samen als 'maagd, moeder of hoer'. Als voormalig dominee kende hij zijn Bijbelteksten. Ook het Nieuwe Testament getuigt op talrijke plaatsen van opvattingen over de vrouw waar Koran-bashers hun vingers bij kunnen aflikken. Zo legt de apostel Paulus in een van zijn brieven aan de Corinthiërs de vrouw in de kerk een zwijgplicht op. Slechts in de biechtstoel mocht zij spreken, om haar zonden in detail te belijden. Aan mannen. Want vrouwen kunnen geen priester zijn. En priesters dienen zich verre van vrouwen te houden: het celibaat is nog altijd springlevend. Ondanks zich opstapelende bewijzen dat kerkdienaren zich in arren moede en in aanzienlijke aantallen als pedofielen zijn gaan ontpoppen. Een voorspelbaar gevolg van het vasthouden aan het celibaat?*

'Katholieke seksschandalen zijn inherent aan het celibaat', zo stelde de inmiddels bejaarde progressieve katholiek Huub Oosterhuis onlangs in een interview met Elsbeth Etty.[1] 'Het celibaat staat nu eenmaal voor een leven waarin je nooit warmte of geluk zult vinden in seksuele relaties.' Oosterhuis spreekt uit ervaring van binnenuit. Hij was priester tot hij in 1969 door de generaal-overste van de jezuïeten uit die orde werd gezet wegens zijn van de officiële kerkleer afwijkende opvattingen over het celibaat. Het was de tijd waarin de vernieuwingen van Vaticanum II zouden worden ingevoerd, het concilie waarmee paus Johannes XXIII de modernisering van de rooms-katholieke kerk hoopte te realiseren (onder meer vervanging van de Latijnse mis). Daarbij hoorde echter niet de afschaffing van het celibaat, en evenmin een herziening van de positie van de vrouw in de rooms-katholieke kerk. Dat waren stappen te ver. Er moest niet gezocht worden naar nieuwe dogma's, maar naar methoden om de geloofsleer begrijpelijk te maken voor de gelovigen en meer in overeenstemming te brengen met de realiteit van hun maatschappelijk bestaan. Voordat het echter zover kwam vond deze vernieuwende paus de dood na een pontificaat van slechts vijf jaar. Zijn opvolger Paulus VI laveerde tussen de traditie van de kerk enerzijds en de wil tot vernieuwing en verandering anderzijds. De na hem aangetreden paus Johannes Paulus I wilde juist veel verder gaan, en met name geboortebeperking door anticonceptie (de pil) toestaan. Ook wilde hij de in opspraak gekomen financiën van het Vaticaan ingrijpend saneren, maar hij overleed al na een pontificaat van niet meer dan 33 dagen.
Pausen die teveel te snel wilden zijn altijd verdacht vroeg gestorven.[2] Met zijn opvolger, de Poolse paus Johannes Paulus II, is dan ook snel de restauratie op gang gekomen. Sindsdien is kerkelijke legalisering van anticonceptie, afschaffing van het celibaat, of ook maar een priesterlijke rol voor de vrouw in de

kerk weer volslagen onbespreekbaar. De huidige paus, de Duitser Joseph Ratzinger, is op dit vlak zo mogelijk nog conservatiever dan zijn voorganger. Waar komt die angst voor vrouwen in de kerk en in de buurt van kerkelijke functionarissen vandaan?
Als het beeld van de vrouw in de boeken die de kerk als heilig beschouwt zich beperkt tot ondergeschikte rollen begin je al met verkeerde vooronderstellingen. De door Domela aangedragen oudtestamentische voorbeelden van de vrouwen en dochters van Lot, Mozes' zuster Mirjam, de vrouwen uit het harem van Salomo, Delilah, Esther, Judith, Abrahams dienstmaagd Hagar, de hoer Rachab, Bathseba etcetera zijn geen toevallige uitzonderingen.
Vrouwen in nobele rollen zijn slechts met moeite vindbaar in het Oude Testament. Daar komt bij dat in de tijd waarin de constituerende kerkgeleerden ('kerkvaders' genoemd) leefden, de eerste eeuwen na Christus, de maatschappelijke positie van vrouwen weinig verheffend was. De Romeinse beschaving was zwaar patriarchaal georiënteerd, vrouwen werden algemeen beschouwd als horig aan mannen. Alleen slaven stonden lager in de rangorde. Kerkvaders als Augustinus en Hiëronymus (beiden uit de vierde en vijfde eeuw) waren zelfs notoire vrouwenhaters. Augustinus had in zijn jonge jaren, vóór zijn priesterwijding, talrijke affaires, met meisjes maar ook met jongens, en in zijn beroemde *Confessiones* (bekentenissen, in religieus taalgebruik aangeduid als 'belijdenissen') getuigt hij daarvan, waarbij de meisjes worden afgeschilderd als sletjes. Dat maakt 'de zonde' uiteraard vergefelijk.
Vrouwen waren voor de kerkvaders dan ook pas waardevol als ze tot de staat van vrome weduwen gekomen waren (lees: seksueel ongevaarlijk, lees: onvruchtbaar) en zich als zodanig volgaarne onder de hoede van geestelijken stelden. De korte levensschetsen van door Rome heilig verklaarde vrouwen in het brevier (kerkelijk leesboek) van priesters begon pas glans te krijgen *vir autem defuncto* – als de echtgenoot gestorven was. Hiëronymus zelf had zo'n weduwe in zijn huishouden opgenomen en hij schrijft[3], toen haar dochter wilde beloven maagd te blijven uit liefde voor Christus: 'Gij brengt voor uw moeder als geschenk mee, schoonmoeder van God te worden.' Zo kregen maagdelijke vrouwen hun plaats in de kerk als bruid van Jezus Christus (non genaamd, van *non-coniunctis* = niet ontmaagd).
Voor het overige bleef misogynie (afkeer van vrouwen) nog eeuwenlang de drijfveer van een dogmatische huwelijksmoraal. Centraal daarin staat de onontbindbaarheid van het huwelijk, een kerkelijke bepaling die in schijn man én vrouw beschermt tegen verlating maar in de praktijk vooral bestendiging van het mannelijk bezit van vrouwen te zien heeft gegeven. Handhaving van oude joodse noties over bijvoorbeeld de onreinheid van een vrouw tijdens haar menstruatie versterkte die praktijk (vanaf de zevende eeuw door navolgers van Mohammed verder aangescherpt en nu bijvoorbeeld nog tot uiting komend in het verbod voor mohammedaanse vrouwen om mannen een hand te geven. Niet bedoeld ter bescherming van de vrouw maar voor die van de man). De onreinheid van de vrouw. Hoe verzin je het. Een diskwalificatie echter, die niet op zichzelf stond. Overspel is ook zo'n begrip. In de loop van de kerkgeschiedenis vooral gedocumenteerd als een zonde door vrouwen begaan.

SEKS IS ZONDIG

In feite heeft de kerk van Rome eeuwenlang onder invloed gestaan van Augustinus, die sterk neoplatoonse ideeën over zondigheid van de seksualiteit koesterde. Het huwelijk was een noodzakelijk kwaad, noodzakelijk voor de voortplanting en voor het overige niet bedoeld om elkaar te consumeren. Dat beeld bepaalt tot op de dag van vandaag de rooms-katholieke leer over seksualiteit. Die geloofsleer is vastgelegd in de elfde en twaalfde eeuw door zogeheten canonisten, kerkleraren die het canoniek (kerkelijk) recht construeerden aan de hand van de Bijbel, de 'apostolische traditie' (openbaringen van God aan de apostelen), geschriften van kerkvaders en eigen bevindingen.
Een leer, die ook de huidige paus Benedictus XVI nog uitdraagt en waarop hij zijn anti-condoom beleid baseert, ingezet door voorganger Johannes Paulus II. Tijdens Benedictus' reis naar Afrika in 2009 stipuleerde hij, dat het gebruik van condooms het hiv-probleem slechts verergerde. 'De enige oplossing ligt in het moreel juiste handelen en in de zorg voor de lijdenden.[4] Met 'moreel juist handelen' bedoelt Benedictus: onthouding vóór het huwelijk en beperking van seks binnen het huwelijk tot de 'finaliteit': procreatie (voortplanting). Dat vooral vrouwen en kinderen het slachtoffer van de aidsepidemie worden neemt hij kennelijk op de koop toe.
Bedenkelijk is ook, dat de paus op zijn eerste Afrikareis uitgerekend de autocratisch geregeerde staten Kameroen en Angola bezoekt en niet democratieën als Zuid-Afrika of Ghana. Alan Posener oppert in zijn scherpe analyse van de eerste jaren van Benedictus' pausschap[5] dat dit verband houdt met een hang naar herstel van middeleeuwse verhoudingen in de kerk: in Kameroen bijvoorbeeld worden hekserij en homoseksualiteit nog met opsluiting en marteling bestraft. Zo legitimeert de Duitse paus het bewind van dictator Biya die het land sinds 1982 met westerse gedoogsteun bruut onderdrukt. Tegenover hem veroordeelde Ratzinger/Benedictus openlijk degenen die in Afrika met behulp van condoomcampagnes tegen aids vechten. Door deze koers, en het koppige volhouden ervan, maakt de Kerk van Rome zich moreel medeschuldig aan de dood van nu al meer dan 25 miljoen Afrikanen aan aids en de vele duizenden mensen die er dagelijks overal op het continent sterven. Wie twijfelt aan het verband tussen de geloofsleer en het gedrag van de gelovigen moet de statistiek voor een land als Lesotho eens bekijken. Behalve het land met de hoogste aidscijfers (meer dan 23 procent van de inwoners is hiv-besmet) heeft het ook het hoogste percentage katholieken, meer dan driekwart van de bevolking. Toeval?
Dat het Vaticaan niet alleen toekijkt hoe miljoenen mensen aan aids creperen maar haar condoomverbod ook actief doorzet blijkt uit het voorbeeld van de Duitse priester Stefan Hippler, die in de townships van Zuid-Afrika een zeer succesvolle campagne opzette en daarover in een indrukwekkend boek verslag deed.[6] Na publicatie van zijn boek moest Hippler op gezag van de Duitse Bisschoppenconferentie een geplande lezingenreis afzeggen. Op dit doelbewuste muilkorven volgden verdere disciplinaire maatregelen, die in mei 2010 culmineerden in de opdracht om zijn werk in Zuid-Afrika te beëindigen.
Zo blijken er nog steeds goede en slechte Duitsers te zijn. Tot de laatste behoort

ongetwijfeld Joseph Ratzinger alias paus Benedictus XVI, van wie Posener nog deze verbijsterende uitspraak citeert: ‘Het condoom lijkt effectiever dan de moraal, maar als men meent dat men de morele waarden van de mens door condooms kan vervangen, om zijn vrijheid ongevaarlijk te kunnen maken, dan heeft men de mens in de basis van zijn waardigheid beroofd en produceert men precies dat wat men zegt te willen verhinderen, namelijk een egoïstische samenleving waarin iedereen zichzelf mag uitleven en niemand meer verantwoordelijkheid neemt.’

Nog los van de vraag, waarom een man van zijn waardigheid beroofd zou worden als hij een condoom gebruikt, blijft staan dat de bescherming van de vrouw (en evenzeer van hemzelf) voor ziekte en dood toch oneindig belangrijker is. De formulering ‘om zijn vrijheid ongevaarlijk te maken’ tenslotte verraadt het ware motief: met condooms kunnen mannen en vrouwen zonder consequenties hun gang gaan – het ‘morele verval’ ten top. Seks is zondig. Dat wil de kerk zo houden, op straffe van dood en verderf allerwege. Precies hier is het, dat de ellende van de religie in al zijn monsterlijkheid manifest wordt.

FOETUS IS HEILIG

Vrouwen zijn niet alleen slachtoffer van dit anti-geboortebeperkings- en anticondoombeleid, ook met de kerkelijke ban op abortus propageert het Vaticaan een cultuur van de dood, die vrouwen rechtstreeks bedreigt. Daarmee legitimeert de kerk een lange en beschamende lijdensgeschiedenis van een mannenmaatschappij die vrouwen als seksueel object gebruikt, met de gevolgen opzadelt en in geval van abortus criminaliseert. Een praktijk, die in veel landen na lange strijd tot het verleden behoort, maar nog niet in landen waar de macht van de rooms-katholieke kerk overeind is gebleven. Toen in maart 2009 het negenjarige meisje Carmen uit Recife in Brazilië na verkrachtingen door haar stiefvader zwanger bleek van een tweeling en de artsen vaststelden dat Carmen de geboorte niet zou overleven, besloten de artsen met instemming van Carmen en haar moeder tot abortus. Daarop werden moeder én artsen door de aartsbisschop van het land geëxcommuniceerd (uit de kerk gezet).[7]

Carmens verkrachter daarentegen kon lid van de kerk blijven. De stiefvader had volgens de kardinaal weliswaar een afschuwelijke misdaad begaan, maar: ‘Een abortus – de uitroeiing van onschuldig leven – was erger.’ Benedictus XVI bevestigde deze zienswijze, hetgeen aansloot bij zijn veroordeling in Angola van het zogenoemde Maputoprotocol, waarin 45 Afrikaanse naties zich verplichten om in geval van verkrachting, incest of levensgevaar moeders de mogelijkheid van abortus te bieden.[8]

De kerkelijke doctrine over abortus kan, anders dan die over de onontbindbaarheid van het huwelijk, niet worden teruggevoerd op de Bijbel, de kerkvaders of het canoniek recht. Toch beweren de aanhangers van deze doctrine dat de kerk van Rome altijd tegen abortus is geweest, zoals ze ook zeggen dat het celibaat een aloude rooms-katholieke traditie is. Beide beweringen zijn onwaar. Tot paus Sixtus V (1585-1590) was voortijdige beëindiging van zwangerschap geen vergrijp, mits het gebeurde binnen veertig dagen na de conceptie als het een mannelijke vrucht was en tachtig dagen als het een vrouwelijke vrucht was. Hoe de kandidaat-aborteur dat tevoren kon bepalen nog in het midden gelaten, uit deze vroeg-kerkelijke bepaling blijkt tegelijk, dat een vrouw in de ogen van de (mannelijke) canonisten twee keer zo weinig waard was als een man. De tachtig-dagennorm vloeide overigens voort uit opvattingen zoals beleden door onder meer de kerkgeleerde Thomas van Aquino (1225-1274), die inhielden dat de Schepper de onsterfelijke ziel pas na verloop van tijd in het embryonale lichaam stortte.

Sixtus V verbood alle vormen van abortus, maar vanaf het pontificaat van Gregorius XIV (1590-1591) was abortus weer geoorloofd, zolang duidelijk was dat er nog geen sprake was van een vrucht die zelfstandig zou kunnen overleven. Het bleef dit, tot aan *Vaticanum I* in 1869/70. Tijdens ditzelfde concilie werd trouwens ook het dogma van de onfeilbaarheid van de paus ingesteld: wat de paus *ex cathedra* (vanuit zijn zetel) zegt is wet en heeft iedere gelovige op te volgen. Het gaat hierbij niet om iedere toespraak van de paus, maar om formele geloofsuitspraken, die hem worden ingefluisterd door de Heilige Geest, één van de gedaanten van de ‘Drie-eenheid’, die verder nog bestaat uit God de Vader en de Zoon van God. Allemaal mannen dus.

Verdedigers van het abortusstandpunt van de rooms-katholieke kerk zouden zich intussen moeten afvragen, waarom de kerkgeleerden van nu beter zouden kunnen bepalen wanneer een embryo mens is, wanneer dus – volgens gelovige opvattingen – een ziel in de vrucht is gestort, dan hun eerwaarde collega’s tot 1869. Dat zij Aquino’s hypothese (een embryo is eerst plantaardig, dan dierlijk en tenslotte menselijk) niet volgen, is begrijpelijk. Maar ook medisch-wetenschappelijke bevindingen accepteren zij niet. Dus waar halen zij de wijsheid vandaan dat abortus per definitie moord is? Alleen een mens kun je vermoorden, en een foetus die nog niet zelfstandig buiten de moeder kan leven is geen mens. Artsen of biologen kunnen bepalen vanaf wanneer een mens een mens is, en als de kerkelijke autoriteiten hun oordeel niet wensen te aanvaarden, dan zullen zij toch met een andere vaststellingsmethode moeten komen. Zo niet, dan maken zij zich schuldig aan een cirkelredenering. *Credo quia absurdum* (ik geloof omdat het ongerijmd is). Exemplarisch voor religieuze leerstukken, dat wel.

CELIBAAT BLIJFT

Dat ook het celibaat een oude kerkelijke traditie zou zijn, is nog onlangs in het *Historisch Nieuwsblad* gedocumenteerd weerlegd.[9] Pas meer dan tien eeuwen na de eerste paus – de apostel Petrus, die net als talrijke opvolgers gewoon getrouwd was – stelde de rooms-katholieke kerk het celibaat voor priesters verplicht. Dat is niet zonder intense meningsverschillen en richtingenstrijd gegaan, en in de praktijk bleef nog lang nadien de optie van een priesterlijke concubinaat bestaan. Het idee van een verplicht celibatair leven voor priesters kwam voort uit het eerder genoemde neoplatonisme, de voorchristelijke denkrichting die later terugkeerde bij onder anderen Augustinus en die in het kort inhield, dat al het lichamelijke verderfelijk was, maar al het geestelijke nastrevenswaardig.

Toen in de tijd van de kerkvaders een priesterklasse opkwam die zich het exclusieve recht voorhield om cultische handelingen te verrichten, herleefde ook het oudtestamentische idee dat priesters tijdens zulke handelingen *rein*

moesten zijn. Dat vervolgens contact met een vrouw als *onrein* werd beschouwd is een gedachtenkronkel die wellicht uit de tijdgeest kan worden verklaard, maar nu een volstrekt anachronisme is, reden waarom je zou mogen verwachten dat het celibaat aan revisie toe is.

Er ligt echter nog een andere, eigenlijk minstens zo banale – maar voor de kerk als instituut veel meer bedreigende – reden ten grondslag aan de invoering en handhaving van de celibaatsverplichting. In de loop van de middeleeuwen waren kerkelijke ambten zeer gewild geworden. Patriciërs zagen er profijtelijke carrièremogelijkheden in voor hun zonen. Het kerkelijk vermogen was enorm gegroeid, mede omdat er geen belasting over hoefde te worden betaald. Het beheer van kerkelijke bezittingen was lucratief, abten, bisschoppen en kardinalen kregen steeds meer macht. Rond de overgang van het eerste christelijke millennium in het tweede werden steeds meer mannen priester. Niet uit roeping, maar om dynastieke redenen. Priestervaders konden namelijk ook hun nakomelingen het kerkelijk ambt binnenloodsen. Families wisten zo generaties lang kerkelijk bezit onder zich te houden en te verbruiken. Bezit dat bovendien versnipperd raakte doordat ook kinderen die geen kerkdienaar werden hun aandeel in de erfenis kregen. Zo werden steeds meer kerkelijke goederen, landerijen en pachtopbrengsten die de kerk toekwamen weggesluisd. Een ontwikkeling die alleen nog kon worden tegengegaan door priesters te verbieden nageslacht te produceren. Contact met vrouwen was nu niet alleen *onrein*, maar tevens *economisch ongewenst*.

Dit motief raakt de grondslag van het machtsinstituut dat de kerk is. Het celibaat kan niet worden afgeschaft, omdat het Vaticaan daarmee zijn eigen fundament zou ondergraven. De kerk is stinkend rijk, maar het opgeven van het celibaat zou binnen enkele generaties kunnen leiden tot een uiteenvallen van het kerkelijk bezit en daarmee tot een ontmanteling van het instituut van binnen uit. In samenhang hiermee valt evenmin een fundamentele wijziging van de positie van de vrouw in de kerk van Rome te verwachten. Alleen als met wereldlijke leiders een apart huwelijksrecht voor kerkelijke functionarissen zou kunnen worden afgesproken, waarbij vererving wordt uitgesloten, zou een ander scenario in beeld kunnen komen. Maar dat is praktisch ondenkbaar in rechtsstatelijke naties, omdat zo'n kerkelijk privilege aanzienlijke rechtsongelijkheid tot gevolg zou hebben. Hoog tijd dus, dat progressieve gelovigen, die teren op de verwachting van betere tijden en hervormingen, gaan inzien dat dat deze niet zullen komen. Niet met een andere paus, niet met een andere curie. De ellende van de rooms-katholieke religie zal blijven voortduren. Wie daar deel van wil blijven uitmaken anno nu, is al te goedgelovig. Wat heet: blind.

NOTEN

(1) *NRC-Handelsblad* 13 februari 2010. – (2) David Yallop, *Gods wil of mafia? De onverklaarde dood van Johannes Paulus I.* Van Gennep, Amsterdam 1984. – (3) *Hieronymus, Brieven.* Vertaald uit het Latijn en van aantekeningen voorzien door Chris Tazelaa. Damon, Budel 2008. (Band I) – (4) *Radio Vaticaan* 24 maart 2009. (www.radiovaticana.org) – (5) Alan Posener, *De kruistocht van Benedictus. Het offensief van het Vaticaan tegen de moderne samenleving.* Ten Have, Kampen 2010. – (6) Bartholomäus Grill en Stefan Hippler, *Gott, Aids, Afrika.* Kiepenheuer & Witsch, Köln 2007.7. *NRC-Handelsblad* 21 maart 2009. – (8) Maputo Protocol. (en.wikipedia.org) – (9) Afke van der Toolen, *De strijd tegen het vlees.* In: *Historisch Nieuwsblad* 7/2010.

HOE STAAT HET MET DE SCHEIDING VAN KERK EN STAAT?

August Hans den Boef

Religie staat voor veel gelovigen en helaas ook voor sommige ongelovigen boven alle andere sociale verschijnselen. Godsdienst zou helpen bij de integratie. Mensen van de straat houden. Mensen een identiteit bieden. Want in hun terminologie gaan gelovigen wel met hun tijd mee. Wordt tegenwoordig van alle kanten gesteld dat Geert Wilders het politieke linksliberale taalgebruik heeft gekaapt, gelovigen kapen dat al decennia. Vrouwenemancipatie valt volgens hen heel goed te combineren met het kiezen voor de hoofddoek of het kiezen voor het aanrecht. Diversiteit en pluralisme voeren zij aan om de zorgelijke aspecten aan hun gesloten religieuze monocultuur te verhullen. Idem de term 'multiculturele samenleving' als argument om te accepteren dat zij zich op geen enkele manier aan de omgeving willen aanpassen. Vaccinatie weigeren ze met een beroep op de 'integriteit van het lichaam', niet meer omdat 'alles in Gods hand ligt'.

Gelovigen zwaaien met het vaandel van de constitutionele godsdienstvrijheid als legitimatie voor hun discrimineren van vrouwen, kinderen, homo's en andersdenkenden. Vrijheid van godsdienst achten zij daarom verheven boven andere grondwettelijke vrijheden en boven alle andere wetten en regels. Sommige gelovigen gaan zelfs zover dat ze de door hun God geopenbaarde geboden en regels niet alleen expliciet boven de Nederlandse wetten stellen, maar die bovendien voor iedere Nederlandse burger willen laten gelden. De sharia van de moslims, van de bevindelijke christenen of die van de paus.

Een relatief onschuldig voorbeeld van deze ondemocratische attitude vormde onlangs de casus van pastoor Harm Schilder in Tilburg. Is deze pastoor een religieuze functionaris die in een wanhopige spagaat verkeert tussen enerzijds de loyaliteit jegens zijn seculiere omgeving en anderzijds de verplichtingen die zijn werkgever in Rome hem oplegt en het liefst met vervroegd pensioen zou gaan naar een rustig klooster? Nee, het gaat om een jonge fanaticus die na dertig jaar stilte weer klokken laat luiden in een totaal ontkerkte buurt. Om zeven uur 's ochtends. Full Blown. Gesteund door zijn hulpbisschop, die stelt 'Alleen heidenen storen zich eraan!' Dit soort geestelijken is te wereldvreemd en te arrogant om een serieus antwoord te bedenken als een journalist vraagt of die zes bezoekers 's ochtends vroeg niet zelf op de klok kunnen kijken.

RELIGIEUZE POLITIEKE PARTIJEN

Pastoor Schilder heeft vlak voor de laatste gemeenteraadsverkiezingen zijn zeskoppig gehoor geadviseerd niet te stemmen op PvdA, GroenLinks of de SP. Die partijen zijn volgens hem 'tegen de kerk'. In Tilburg deed de PVV niet mee, maar zijn observatie impliceert in ieder geval dat VVD, CDA en D66 niet tegen de kerk zijn.

We hadden met onderbreking van de periode 1994-2002 continu een regering waarin de kerkse partijen de overhand

hebben. Het laatste kabinet Balkenende vond de homofobe ChristenUnie nodig om een meerderheid in de kamer te krijgen. Het nieuwe kabinet Rutte kan slechts bestaan bij gedoogsteun van de islamofobe PVV en de vrouwvijandige en eveneens islamofobe SGP.
Maar het CDA – ondanks het kleinste aantal Kamerzetels dat de christen-democraten ooit hebben behaald – zit weer in de regering. Het lijkt daarin op het fanatieke pastoortje in Tilburg voor wie het vanzelfsprekend is al die heidenen een klokje te laten horen. Het CDA komt regeringsmacht 'vanzelfsprekend' toe, ook al versmalt het maatschappelijk middenveld en vooral het religieuze deel daarvan tot de omvang van een postzegel.
De politieke crisis die men in Nederland vaak wijdt aan de opkomst van (neo-) populistische partijen is in feite de crisis van de traditionele partijen en vooral van de christendemocratie. Dat is een internationaal verschijnsel. Tony Judt wijst er in zijn *Postwar: A History of Europe Since 1945* (2005) op dat christendemocratische partijen als CDA, CVP (België) en CDU (Duitsland) altijd het centrum van de macht hebben gevormd. Judt constateert een beetje verbaasd dat daarvoor de vanouds katholieke Belgische partij haar naam veranderde in Christelijke Volkspartij, terwijl in het meer religieus gemengde Nederland juist katholiek bleef staan. Kennelijk besefte Judt niet dat de protestanten vijf eigen politieke partijen kenden en de Katholieke Volkspartij in 1980 op ging in het Christen-Democratisch Appèl.
Overal in Europa verliezen de christendemocratische partijen kiezers, net als de kerken leden.
Desondanks schijnt het alsof er tegelijkertijd in onze dagen heel erg veel religie is. Die schijn echter spoort niet met de huidige demografische en levensbeschouwelijke situatie in ons land. We worden vrijwel dagelijks geconfronteerd met de mythe dat Nederland weliswaar minder 'kerk' bevat, maar meer religie dan ooit. Gelukkig bestaan er voldoende empirische instrumenten om deze hardnekkige mythe te ontzenuwen.
Demografisch beschouwd is een meerderheid van de Nederlandse bevolking niet religieus. De cijfers daarover lopen nogal uiteen. Volgens het CBS was in 2004 negentien procent van de Nederlandse bevolking 'kerks', dat wil zeggen iedereen die eenmaal per maand of vaker een kerk- of andere levensbeschouwelijke dienst bezoekt.
De WWR stelde in 2007, toen nog onder de roomse CDA'er Wim van de Donk, dat 44 procent van de bevolking niet religieus is en 56 procent wel.
Ik houd het op een stevige meerderheid van ongelovigen. Dit soort getallen zijn immers vooral gebaseerd op gegevens die de kerken zelf leveren en die tellen alle kinderen mee. Via deze rekenmethode zouden bijvoorbeeld politieke partijen opeens ook erg veel leden hebben. Kerkelijke ledenbestanden zijn bovendien niet goed opgeschoond en in sommige kringen betekent exit nog steeds een radicale breuk met de omgeving. Men blijft, om de lieve vrede, zoals dat vroeger werd genoemd.
Maar het CDA lijdt ook onder de situatie dat van onze christelijke minderheid een immer groeiend deel vindt dat godsdienst niet de basis is voor een politieke partij. Bovendien stemmen moslims in meerderheid niet op het CDA, maar op de 'antikerkse' PvdA en GroenLinks.
Voor deze electorale ontwikkeling in het CDA moeten we dankbaar zijn. Een partij op religieuze basis zal niet alleen krampachtig, tegen alle demografische ontwikkelingen in, proberen vast te houden aan de macht. Een macht die wordt gesymboliseerd door de traditionele religieuze privileges. Maar zo'n partij zal ook eerder gedogen dat wetten, regels en gewoonten worden overtreden met een beroep op vrijheid van godsdienst. Daarbij doen politici in CDA en Christen Unie al jaren nadrukkelijk een handreiking naar de Nederlandse moslims. Onder het mom 'Nu pakken ze hen, straks pakken ze ons.'
Het kerkelijke imago biedt christendemocratische partijen bovendien de mogelijkheid om een zogenaamd sociaal gezicht uit de kast te halen. Vooral wanneer ze in de oppositie verkeren, proberen de christendemocratische marketeers het sociale masker op te poetsen. Maar de christensociale ideologie is, als bekend die van het corporatisme, waarin geen individuele burgers bestaan, maar slechts leden van een gemeenschap als een familie.
Ab Klink en Jan Peter Balkenende hebben voor de 'herbronning' van het CDA de meest eigentijdse variant van het corporatisme gebruikt, het *communitarisme* van Amitai Etzioni. Dat beschouwt sociale instituties en politieke organen als beïnvloed door traditie en daarmee door waarden die van generatie op generatie zijn doorgegeven. Het eist van de burger dat hij zich inzet voor zijn gemeenschap omdat het lot van die gemeenschap hem aan het hart dient te gaan. Daarom dient hij actief te participeren in de hechte verbanden van familie, kerk en vereniging, omdat zo de kans klein is dat iemand van het rechte pad raakt. De individuele belangen van de burger zijn daarom ondergeschikt aan de hogere belangen van de gemeenschap.
Zowel de oude corporatisten als de nieuwe communitaristen definiëren die gemeenschap als een grote familie, waarin ieder zijn plaats kent en gehoorzaam is aan de vader.
Door hun ideologie van gemeenschap gaat de invloed van kerkelijke partijen veel verder dan het geheel of gedeeltelijk blokkeren van moderne wetgeving inzake abortus, euthanasie, homohuwelijk en stamcelonderzoek. Hun idee over de gemeenschap als een familie impliceert niet alleen dat zij familiepartijen bij uitstek zijn. Waardoor zij op allerlei manieren gezinnen via fiscale en andere regelingen faciliteren. Zij willen ook niet tornen aan de traditionele vrouwenrol en beschouwen voorplanting als een morele, maatschappelijke plicht.
Last but not least, christelijke partijen zijn bij uitstek de koorden die kerk en staat met elkaar verbinden.

KOOPZONDAGEN

Onder Lodewijk Napoleon, onze eerste en waarschijnlijk ook meest geliefde koning, werd officieel 'een zilveren koorde' gespannen tussen de kerken en de staat. Dat was geen scheidingstouw, maar veel eerder een navelstreng die de kerken constant van faciliteiten voorzag. Anno 2010 zijn er veel redenen om die koorde te verbreken en de scheiding tussen staat en kerken definitief te bezegelen. Dat was eigenlijk al ingesloten in de keuze die men in het begin van de negentiende eeuw voor deze metafoor heeft gedaan. 'Voordat het zilverkoord wordt weggenomen' (*Prediker* 12: 6) is namelijk een verwijzing naar de dood.
Het Koninkrijk der Nederlanden kent geen gecodificeerde scheiding tussen kerk en staat, anders dan de (oudere) Verenigde Staten van Amerika. Het lijkt echter niet meer nodig om die scheiding

alsnog in onze Grondwet op te nemen. Er is namelijk tegenwoordig zoveel 'staat' en zo weinig 'kerk' dat een geformaliseerde scheiding van deze beide instituties even zinledig of zinvol is als een scheiding tussen staat en voetbal, staat en veeteelt, staat en filatelie.

Toen ik bezig was aan mijn boek *Nederland seculier!* trof ik een hele serie wetten en regels aan waarin geloof en/of gelovigen werden bevoordeeld. Ik kreeg het idee dat we analoog aan de constitutionele monarchie, in een constitutionele theocratie leefden. De eerste is een (erfelijk en van talrijke privileges voorzien) *Fremdkörper* in een seculiere, democratische rechtsstaat. De tweede stelt als gezegd religie boven andere maatschappelijke verschijnselen (in wetten en regels van talrijke privileges voorzien).

Sinds de verschijning van mijn boek in 2004 werd slechts één wet werkelijk ter discussie gesteld. Artikel 147 Sr, het verbod van smalende godslastering, de Lex Donner. Naar de grootvader van de huidige minister van BiZa. Nota bene onder een minderheidskabinet. Onderschat dus de schadelijke gevolgen van minderheidskabinetten niet. Op 20 januari 2009 nam een Kamermeerderheid een motie aan om dit artikel te schrappen. Maar er is sindsdien niets gebeurd. Tot op de huidige dag kan iemand u aanklagen wanneer hij het gevoel heeft dat u zijn god beledigt. De andere wetten en regels die ik aantrof, zijn nooit ter discussie gekomen. Vooral het overbodige artikel 6 van de grondwet zou moeten geschrapt: 'Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet'. Die vrijheid bezitten gelovigen al via andere wetsartikelen. In het anti-discriminatieartikel 1 (uit 1983) is de term religie eveneens overbodig omdat daar al sprake is van 'levensovertuiging'. Maar voor gelovigen is de vermelding van religie een symbool van hun macht. Een halszaak.

Overigens, wie 'Grondwet' op *Wikipedia* zoekt, vindt als eerste Grondwet die uit 1814, van koning Willem I. De werkelijke eerste, de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk, wordt slechts in de marge vermeld. Want de eerste ging over een Republiek.

Ik vergat bijna, men wil wel eens over koopzondagen spreken. Merkwaardig is hierbij dat de kleine minderheid van orthodoxe christenen in hun bezwaren soms wordt gesteund door ongelovigen. Niet omdat die het opnemen voor degenen die op zondag moeten werken en te weinig compensatie krijgen. Neen, deze ongelovigen doen een beroep op onthaasting. Het is wel goed, een verplichte rustdag voor iedereen. Dat is een argumentatie uit het paradigma van 'Hitler heeft toch maar de Autobahnen gebouwd' of 'Onder Mussolini liepen de treinen op tijd.' Want al in de dagen dat een christen nog slechts op zaterdag mocht voetballen, werd het hem al toegestaan in de volcontinu ploegendienst – dus ook op zondag – te werken. In de bedrijven die de belangrijkste motoren van onze economie waren. Schiphol, de Rotterdamse haven, de petrochemische industrie, Hoogovens, noem maar op.

Maar dat een burger op zondagmiddag een boek kan aanschaffen of een schemerlamp, dat is kennelijk iets anders binnen de christelijke symboolpolitiek.

Als trekvogels overal in Europa op de eerste zondag in oktober worden geteld, kiest Nederland de zaterdag daarvoor. Stemmen op zondag is efficiënt en gebeurt dan ook in veel landen. Waaronder landen die minder seculier zijn dan Nederland. Maar de laatste keer dat de suggestie werd gedaan, keerde de toenmalige verantwoordelijke minister Guusje ter Horst zich daar fel tegen in een radio-uitzending. Toen haar expliciet christelijke medegast Herman Wijffels haar voor het blok zette met de verzekering dat hij wel zou stemmen op zondag, moest ze toegeven dat het om een heel erg kleine minderheid ging. 'Die we nu eenmaal moeten respecteren.' Maar wie op zaterdag of vrijdag zijn religieus verplichte rustdag heeft, trekt aan het kortste eind. Ongelovigen en andersgelovigen mogen niet werken op christelijke feestdagen.

Andersgelovigen moeten voor hun feestdagen een snipperdag opnemen.

RECHTSONGELIJKHEID

Er is bovendien veel rechtsongelijkheid tussen gelovigen en ongelovigen. Rappers moeten hun petjes afdoen voor een pasfoto. Anderen moeten hun bakkenbaarden scheren om de oren zichtbaar te maken. Ik moest mijn lange haar achter de oren strijken. In Amsterdam Oost. Maar hoofddoeken zijn toegestaan omdat ze uit religieuze motieven worden gedragen. Niet alleen in Amsterdam Oost, of West. Of Zuidoost.

Er staat 'God met ons' op de euromunten. Van de gulden kom men nog stellen dat dit randschrift een traditie vertegenwoordigde, maar juist de euro bood de gelegenheid om daarmee te breken. Vooral het staatshoofd was voor het handhaven. Hetzelfde staatshoofd dat aan het slot van de Troonrede namens een slinkende minderheid van de bevolking tot God bidt om steun voor de regering. Zij ondertekent de wetten nog steeds met 'Wij Beatrix, bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden'. Voor een gelovige is die gratie zinledig. Want zijn God is almachtig. Dus het is ook 'minister bij gratie Gods'. Prostituee bij gratie Gods. Badmeester bij gratie Gods. Auteur bij gratie Gods, al zou Harry Mulisch zich hiertegen hebben verzet. Maar de gelovige minderheid is in staat deze symboolwaanzin te behouden. De wetten die het staatshoofd indient, bevatten de zinsnede 'En hiermede bevelen Wij U in Godes heilige bescherming'. Terwijl een grote overgrote meerderheid van haar onderdanen ofwel niet gelooft dat haar God bestaat, dan wel een concurrerende God vereert.

Religieuze functionarissen hebben een verschoningsrecht. Ik heb dat niet als mij iets over een van mijn studenten wordt gevraagd. Beledigen van religieuze functionarissen kan twee keer zo zwaar worden bestraft als beledigen van niet-religieuze. Als Wilders wordt veroordeeld voor het beledigen van een imam en diezelfde imam voor het beledigen van de geblondeerde politicus, dan bromt Wilders twee keer zo lang in de nor. Wie een kerkdienst verstoort, kan twee keer zo zwaar worden bestraft als wie een veiling verstoort. Sterker, het hoeft geen mis te zijn waar een pater celebreert, het geldt ook zijn hanteren van de veilinghamer in een boerenschuurtje waarin gelovigen een bazar hebben georganiseerd waarvan de opbrengst naar het Fonds van Maria's Eeuwigdurende Bijstand gaat.

Religieuze instellingen zijn qualitate qua lid van de Omroepraad. Waarom niet ook de Academische Raad of de KNVB? De Koninklijke Academie van Wetenschappen? De Vereniging van Letterkundigen?

Theologiestudenten mogen langer over hun studie doen dan andere. Maar uit

onderzoek blijkt dat sommige andere studies volgens internationaal erkende wetenschappelijke criteria veel zwaarder zijn.
Kerkgenootschappen genieten fiscale voordelen. Organisaties die de natuur willen behouden, achterstandskinderen willen helpen – misschien ontvangen ze subsidie, maar in ieder geval geen fiscale voordelen. Balkenende IV heeft extra subsidie verleend aan 'religieus erfgoed'. Waar waarom niet aan industrieel erfgoed?
De Algemene Wet Gelijke Behandeling staat discriminatie uit religieuze motieven toe en de gelijknamige Commissie vonnist dat dan ook geregeld. De Wet gelijke behandeling van mannen en vrouwen staat toe vrouwen te discrimineren om religieuze redenen.
Dieren mogen mishandeld worden uit religieuze motieven. Dan heb ik het niet over Bileam die in de *Bijbel* zijn ezel afranselde, maar over rituele offers en de manier waarop de dieren daarvoor worden vervoerd. Misschien had de auctor intellectualis van de *animal cops*, PVV-kamerlid Dion Graus, gehoopt dat hieraan een einde wordt gemaakt? In moslimbuurten zullen de dierendienders wel uitkijken. Net als op het platteland met de megastallen waarin op industriele wijze varkens en kippen worden geproduceerd. Met volle instemming van de PVV.

KINDEREN EN RELIGIE

Kinderen krijgen in ons land steeds meer rechten. Ze mogen op hun veertiende alleen rond de wereld zeilen. In het proces rond een echtscheiding hoort een rechter hen – ook als ze nog geen twaalf jaar zijn – over de ouder bij wie ze zouden willen wonen. Maar ze worden nog steeds door gelovigen bij hun geboorte door de ouders ingelijfd bij hun religieuze organisatie. Vaak ontvangen ze vanaf hun vierde jaar onderwijs binnen de richting van deze organisatie. En dan heb ik het over specifieke denominaties.
Nadat er in Amsterdam een orthodoxe islamitische school is gesloten, eist de wet dat de gemeente Amsterdam het dagelijkse vervoer van de leerlingen heen en weer naar Rotterdam betaalt, omdat daar de meest nabije school van dezelfde richting staat. Al die andere Amsterdamse moslimscholen voldoen namelijk niet. Dat vervoer moeten soms ook kleine gemeenten betalen voor al die bevindelijke kinderen wier ouders de lokale bevindelijke school niet zuiver genoeg op de graat oordelen.
Zelfs wanneer wetenschappelijk onderzoek aantoont dat Artikel 23 – bijzonder onderwijs betaald uit de staatskas – de ontwikkeling en integratie van kinderen in een achterstandsituatie belemmert doordat ze op een monoculturele school zitten, dan nog wordt verwezen naar de keuzevrijheid.
Want school, dat is de keuze van de *ouders*. Zelfs wie een voorstander van deze ouderkeuze is, moet zich verbazen over de situatie dat er voor wettelijk volwassen studenten bijzondere universiteiten en hogescholen beschikbaar zijn, niet omwille van hun keuze, maar omwille van de keuze door hun ouders.
Volgens gelovigen en anderen is het geen enkel bezwaar dat kinderen van jongs af aan opgevoed worden binnen de dikke muren van hun geloofsrichting. Als ze achttien zijn kunnen ze toch zelf beslissen wat ze wel dan niet willen geloven? Dat is een drogreden, juist binnen de hevige sociale controle van dit type religieuze gemeenschappen betekent zelfs een iets liberalere geloofsopvatting eerverlies voor de familie en buitensluiting van het kind in kwestie.
Waarom niet verbieden dat kinderen door ouders worden ingelijfd in hun organisatie? Waarom niet verplichten dat kinderen onderwijs volgen in een diverse, pluriforme omgeving?
Dat is geen toekomstfantasie. Dit is de tekst uit een decreet van 1808: 'Kinderen welker Ouders onbekend zijn, zullen vóór hun 16de jaar geene geloofs- belijdenis doen, en alsdan kiezen tot welke Gezindheid zij willen behooren.' Waarom na twee eeuwen zo'n decreet niet voor alle kinderen laten gelden? Natuurlijk mogen ouders hun kinderen thuis enthousiast vertellen over de *Tenach*, de *Koran*, *Das Kapital*, *L'Être et le néant* of *A Theory of Justice*. Maar tot hun zestiende blijft dit beperkt tot de huiselijke sfeer. Daarbuiten voor hen geen religie.
Dan zijn er allerlei praktijken, waarvan we over sommige pas via een bericht in de media kennis nemen. In Amsterdam werd het kruis van Sinterklaas' mijter verwijderd. En waarom is er geen Multatuli-zaal in de Amsterdamse Openbare Bibliotheek? Geboren en getogen in Amsterdam en in zijn *Woutertje Pieterse* cultuur en taal van de hoofdstad vereeuwigd op een manier die vergelijkbaar is met Mark Twains *Huckleberry Finn*. Maar zou die atheïst misschien jeugdige moslims kunnen afschrikken? In Utrecht werd een hoogleraar verboden om zijn afscheidsrede te houden omdat die islamkritiek zou bevatten. Op de planken van boekhandels en bibliotheken staan *Bijbel* en *Koran* niet bij de fictie en zijn esoterie en godsdienst aparte categorieën.
Van politici als Wilders wordt gezegd dat de door hem verkondigde meningen wel degelijk een 'performatieve' kracht bezitten en dus vervolgd kunnen worden. Wanneer imams spreken over van het dak werpen van homo's en de paus anticonceptie en bescherming tegen HIV door condooms verbiedt, geldt dit toch evengoed? Hun uitspraken bezitten toch een performatieve kracht voor hun kudden?
Die reageren toch niet met 'Ach, die paus verkondigt maar een mening.'?
Er zijn artsen die illegaal vrouwenbesnijdenis verrichten, omdat die nu eenmaal tot de religie van hun patiënt behoort. Ziekenhuizen die de wens van mannen vervullen dat hun vrouw, moeder of dochter niet door mannelijke artsen en verplegers worden behandeld.
Een veertienjarig meisje vertrouwt een onderwijzeres toe dat zij met haar toekomstige echtgenoot seks moet hebben, een vriend van haar vader. Maar omdat zij het huwelijk straks als maagd in moet gaan, penetreert hij haar anaal. Het kind klaagt over de hevige pijn die zij daarvan ondervindt. Onderwijzeres waarschuwt geen instanties, doet geen aangifte, maar geeft het meisje een glijmiddel.

Ieder mens hoort vrij te zijn in een democratische rechtsstaat. Dit betekent dat de overheid hem niet alleen met rust laat in de manier waarom hij zijn leven inricht, maar die burger ook beschermt in het verwezenlijken van die vrijheid. Collectieven, gemeenschappen, organisaties zonder democratisch bestuur en zonder duidelijke vormen van verantwoording, zij zijn voor de overheid alle veel minder belangrijk dan individuele burgers.
Daarom moeten alle wetten en regels die gelovigen privilegiëren systematisch worden afgeschaft. Daarom moeten praktijken die tot dezelfde sfeer beho-

ren, worden ontmoedigd, zelfs bestreden en indien mogelijk ook verboden.
Gelukkig zijn er steeds meer seculiere gelovigen die het hiermee eens zijn.
Maar die stemmen ook niet op CDA, ChristenUnie of SGP. En hebben hun twijfels over VVD, PvdA en D66 als het over de bescherming van hun seculiere gedachtegoed gaat. Zijn in dezen zelfs licht kritisch over GroenLinks en SP. Net als de ongelovigen die menen dat ze steeds meer aan de goden worden overgeleverd.
Ga met deze seculiere gelovigen de religieuze partijen te lijf!
Laat de gelovigen met rust, die ons met rust laten. Eis geen recht op exit, maar eerst een recht op keuze. Voor te blijven. Voor een andere theologie. Voor een andere religie. Voor niets.

RICHARD DAWKINS OVER GOD, GELOOF EN EVOLUTIE

Marius de Geus

Een van de scherpste en meest productieve wetenschappers van dit moment is de Engelse bioloog Richard Dawkins. In een groot aantal boeken waaronder The Selfish Gene *(1976),* The Blind Watchmaker *(1986),* The God Delusion *(2006) en* The Greatest Show on Earth *(2009) formuleert Dawkins een diepzinnige kritiek op het verschijnsel godsdienst in het algemeen en 'geloof' in het bijzonder. Zijn analyses hebben niet alleen betrekking op het joods-christelijke denken, maar ook op bijvoorbeeld islamitische en boeddhistische denkbeelden. Wat is precies de inhoud van zijn religiekritiek? Hebben zijn ideeën een duidelijke meerwaarde gehad voor het wereldwijde maatschappelijke debat over de rol van godsdienst en geloof? En hoe verhouden zijn ideeën zich tot bekende anarchistische analyses van het godsidee zoals onder andere te vinden bij Proudhon, Stirner, Bakoenin, en Kropotkin?*

In de afgelopen decennia heb ik mij vanuit mijn vakgebied van de geschiedenis van de politieke theorieën niet uitgebreid beziggehouden met zaken van godsdienst en geloof. Al sinds mijn jeugd heb ik definitief afstand genomen van de wonderlijke verhalen uit de *Bijbel*, de geloofsbeleving van grote groepen in de samenleving, en de vaak moralistische en onderdrukkende rol van vertegenwoordigers van de diverse kerken en religies. Deze ideeën werden later versterkt door het bestuderen van de werken van onder meer Pierre Joseph Proudhon, Max Stirner, Michael Bakoenin, Peter Kropotkin en vooral ook Charles Darwins meesterwerk *On the Origin of Species* (1859).
Voor zover men na lezing van bovengenoemde literatuur nog twijfel zou kunnen hebben over het al dan niet bestaan van een superieur goddelijk wezen en de algemene geloofwaardigheid van godsdiensten, volstaan enkele bezoeken aan bekende natuur-historische musea in binnen- en buitenland. Wie het prachtige Natural History Museum in Londen of het Musée National d'Histoire Naturelle in Parijs bezoekt, wordt bijna verpletterd door de bewijzen voor de lange evolutie die de mens heeft meegemaakt. In iedere hoek van deze musea vindt men de harde feiten over het proces van natuurlijke evolutie bij dieren, planten en mensen, dat ons heeft gemaakt tot de wezens die wij tegenwoordig zijn. Desondanks blijven de discussies oplaaien over het vermeende bestaan van een alwetende god die de mens en aarde geconstrueerd zou hebben naar een eigen geniaal en omvattend plan.
De oud Oxford-hoogleraar Richard Dawkins laat zien dat nog altijd een aanzienlijk deel van de burgers in landen als de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, maar ook in bijvoorbeeld Nederland, Italië, Spanje en Turkije de mening is toegedaan dat er een voorzienige en almachtige god bestaat die mens, dier en wereld heeft geschapen. Het meest ontluisterend zijn wel de percentages voor bijzonder sterk door religie beheerste landen zoals de Verenigde Staten en Turkije, die op het eerste ge-

zicht toch sterk van elkaar lijken te verschillen.
Al sinds de jaren tachtig vertonen Gallup enquêtes in de Verenigde Staten het volgende beeld : 36 procent van de Amerikanen gelooft in het idee dat de mens zich gedurende miljoenen jaren vanuit meer eenvoudige levensvormen heeft ontwikkeld, maar dat God dit proces heeft 'gestuurd'. Van de Amerikaanse burgers is veertien procent van mening dat de menselijke soort zich gedurende miljoenen jaren vanuit eenvoudige levensvormen heeft ontwikkeld, maar dat er niet een God bestaat die geen inbreng heeft gehad in dit proces. Tenslotte is maar liefst 44 procent van de Amerikanen er van overtuigd dat (een) God minder dan tienduizend jaar geleden de mens en de aarde naar zijn eigen beeld heeft gecreëerd (Dawkins 2009: 429).
In een land als Turkije is meer dan de helft (51 procent) van de bewoners van mening dat de mens niet afstamt van eerdere diersoorten. Men denkt dat (een) God verantwoordelijk is voor het ontstaan van de mens en dat die mens in ongeveer de huidige vorm – zonder natuurlijke selectie of evolutie- in één keer op de aarde is gezet.

THEORIEËN

In deze onderzoeken worden over het algemeen drie theoretische posities onderscheiden. In de eerste plaats is er de evolutietheorie die stelt (en bewijst) dat de menselijke soort – zonder enige invloed van een God – zeer geleidelijk is geëvolueerd tot de huidige vorm. In de tweede plaats is er het zogenaamde creationisme waarin wordt gesteld dat een God de menselijke soort bewust en geheel naar eigen inzichten heeft gecreeerd. En ten slotte is er de zogenaamde 'intelligent design theorie' die volhoudt dat bepaalde kenmerken van levende wezens het best uitgelegd kunnen worden op basis van bepaalde bewuste interventies door een bovennatuurlijk wezen, dat wil zeggen een God. (Dawkins 2009: 431)
In een land als Groot-Brittannië liggen de verhoudingen als volgt: 48 procent van de mensen kiest voor de evolutietheorie, 22 procent voor het creationisme, zeventien procent voor de intelligent design theorie, en twaalf procent geeft aan geen mening te hebben. In Nederland liggen de cijfers op ongeveer vergelijkbare hoogte. Dit betekent dat creationisme en intelligent design theorie in ons land bij elkaar opgeteld nog altijd worden ondersteund door bijna dertig procent van de totale bevolking.
In *The Blind Watchmaker* en *The Greatest Show on Earth* verbaast Hawkins zich hogelijk over deze cijfers en maakt hij korte metten met de creationalisten en intelligent design aanhangers. Het boek is één groot wetenschappelijk bewijs voor de rol van natuurlijke selectie in onze wereld, met een massa aan overtuigende voorbeelden van hoe de grootste show op aarde – Dawkins bedoelt daarmee het evolutieproces – zich in miljoenen jaren heeft voltrokken.
Hij vraagt zich vervolgens af hoe het mogelijk is dat nog altijd meer dan twintig procent van de burgers in ontwikkelde Westerse landen als Frankrijk, België en Nederland gelooft dat de mens pas tienduizend jaar op deze aarde is en nog gezamenlijk met de Dinosauriërs heeft geleefd. De relevante moderne wetenschappen komen inmiddels tot de conclusie dat de wereld al langer dan 4,6 miljard jaar (!) bestaat. Bij één op de vijf ondervraagden blijkt nog altijd het idee te overheersen dat evolutie en natuurlijke selectie gezien moeten worden als een soort onbewezen 'hypothese', in plaats van een door ontelbare concrete en feitelijke bewijzen ondersteunde en in de officiële wetenschappen algemeen geaccepteerde 'theorie' (Dawkins 2009: 3-18).
In diverse religieuze kringen en op een groot aantal scholen wordt nog altijd afstand genomen van de evolutietheorie en wordt de theorie van evolutie en natuurlijke selectie niet aan de gelovigen en onderwezen. Dit geschiedt vanuit de overtuiging dat creationisme en intelligent design nog altijd een aannemelijke verklaring bieden voor het ontstaan van de aarde en de mens. Wij herinneren ons de discussies die in de media in het jaar 2005 zijn gevoerd naar aanleiding van de uitspraken van Maria van der Hoeven, de vorige CDA minister.
Naar aanleiding van het verschijnen van het boek *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp?* (red. Cees dekker, R. Meester en R. van Woudenberg.) stelde zij op haar weblog: 'Als we erin slagen om wetenschappers van verschillende geloofsrichtingen met elkaar te verbinden, kan het (intelligent design) uiteindelijk misschien zelfs wel worden toegepast op scholen en in lessen.' (Wikipedia: link intelligent design.) Zij probeerde volgens eigen zeggen op deze manier een diepgaande discussie te bevorderen tussen wetenschappers en de onderwijswereld. In dagbladen als *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad* en *Trouw* volgden onmiddellijk felle discussies op de opiniepagina's en Van der Hoeve werd vervolgens in de Tweede Kamer aan de tand gevoeld over de achtergronden en bedoelingen van haar uitlatingen over intelligent design (Wikipedia: link intelligent design).
Ook in de moderne tijd leven met name in de rechtse, christelijk-conservatieve hoek in ons land en – nog veel sterker in de Verenigde Staten – de ideeën van een alwetende, scheppende 'intelligentie' die een ontwerpende rol heeft vervuld en nog altijd vervult. Toen de Evangelische Omroep twee jaar terug de prachtige natuurserie *Planet Earth* van regisseur David Attenborough uitzond, ontstond veel ophef over het feit dat deze omroep danig in de BBC serie had gesneden. Alle onderdelen van de documentaire die direct of indirect verwezen naar het gedachtengoed van Charles Darwin, de evolutietheorie en de rol van natuurlijke selectie waren weggehaald. Men wilde niet dat de denkbeelden van de EO kijker aan het wankelen zouden raken.
Inmiddels is duidelijk dat in Nederland op meerdere rooms-katholieke, protestants-christelijke en ook islamitische scholen geen onderwijs wordt gegeven over Darwins evolutietheorie, maar dat tijdens de lessen wel met regelmaat denkbeelden over intelligent design de revue passeren. De vraag rijst of hier de autonomie van de eerdergenoemde rooms-katholieke, protestants-christelijke en islamitische scholen blijft gelden. Of dient de overheid in te grijpen, en bij wet te vereisen dat alle leerlingen toegang krijgen tot de best beschikbare en meest recente wetenschappelijke inzichten?
Interessant om te vermelden is dat in de Verenigde Staten door de rechter in het jaar 2005 is besloten dat intelligent design niet op openbare scholen mag worden onderwezen, vanwege het ontbreken van enige wetenschappelijke onderbouwing van deze theorie. (Wikipedia, link intelligent design.) Al met al is de discussie over het onderwerp creationisme en intelligent design voorlopig

nog lang niet ten einde. Deze korte verkenning heeft hoe dan ook aangetoond dat de theoretische inbreng van Richard Dawkins van evidente meerwaarde is geweest voor het wereldwijde debat over de rol van godsdienst en geloof.

ANARCHISTEN

Benadrukt moet worden dat Dawkins – in de lijn van bekende anarchistische denkers – het fenomeen religie verklaart vanuit de 'lichtgelovige' fantasie van de mensen die onwetend zijn met betrekking tot de harde wetenschappelijke inzichten uit met name de evolutionaire biologie en natuurhistorie. Lichtgelovigheid en onwetendheid worden door hem echter als buitengewoon slechte raadgevers gezien. De mens heeft zijn kritische geest en vermogen tot spreken en handelen ter beschikking om de wereld te interpreteren en deze in de toekomst verder aan te passen en te verbeteren.
Al in zijn in 1872 geschreven essay over *God en de Staat* beargumenteerde Bakoenin dat het godsidee een verwerping en ontkenning inhoudt van het kritische menselijk verstand. Volgens zijn analyse onderwerpt een gelovige zich aan een hoger gezag en aanvaardt daarmee het zogenaamde autoriteitsprincipe. Ook Dawkins gaat uit van het belang van de werking van het menselijke verstand en de kritische ratio. Ook hij ziet geloof en godsdienst als een essentiële *delusion*: vrij vertaald, een vergissing en verdwazing.

Maar anders dan de meeste anarchistische denkers wijst Dawkins een goddelijke autoriteit en het idee van een 'intelligente ontwerper' voor alles af op grond van het volgens hem onomstotelijke bewijs van de theorieën van evolutie en natuurlijke selectie. Overigens ontbreekt bij hem een sterke morele verontwaardiging over het principe van macht en gezag van bovenaf.
Dit ethische en morele aspect vindt men bijvoorbeeld wel heel sterk terug bij Michael Bakoenin (en in vergelijkbare bewoordingen bij andere anarchisten), wanneer hij stelt: 'Wanneer god bestaat, is de mens een slaaf; de mens kan en moet echter vrij zijn; om die reden bestaat god niet'. (Bakoenin 1871: 105) Het idee van een goddelijke autoriteit en een 'intelligente ontwerper' is in principe onverenigbaar met een grondhouding van vrijheid, autonomie en ongebondenheid, en moet volgens hem dan ook ten stelligste worden afgewezen op grond van de eis dat de mens vrij kan én moet zijn. En daar valt weinig tegen in te brengen.

BRONNEN

Michael Bakunin, *Gott und der Staat*, in *Gesammelte Werke I*, Karin Kramer Verlag, Berlijn 1975 – Richard Dawkins, *The Blind Watchmaker*, Longman, London 1986 – Richard Dawkins, *The God Delusion*, Bantam Books, London 2006- Richard Dawkins, *The Greatest Show on Earth*, Transworld Publishers, London 2009 – Wikipedia, link/ sectie: intelligent design – RichardDawkins.net

BOEKENMARKT

De ieder jaar weer drukbezochte alternatieve boekenmarkt in Gent wordt gehouden op zaterdag 16 april 2011, waarschijnlijk zoals gewoonlijk in De Centrale, Kraankinderstraat 2, 9000 Gent, België. Info: www.aboekenbeurs.be

VAAG DENKEN
BINNEN EN BUITEN RELIGIES

Weia Reinboud

Er bestaan officiële religies met heilige boeken en grote gebouwen, met hiërarchieën en hoogwaardigheidsbekleders. Maar de manier van denken die religies kenmerkt vind je ook daarbuiten, bij de aanhangers van alternatieve geneeswijzen of bij degenen die in hun krant of tijdschrift de horoscopen raadplegen.
Met niet al te veel fantasie zou je kunnen zeggen dat de radicale vrouwenbeweging in de tachtiger jaren aan de 'vaagheid' ten onder gegaan is. Het was een beweging die de traditionele rollen van de seksen aankaartte, om niet te zeggen sloopte, en in één moeite door werden alle traditionele zaken terzijde gezet. Heel mooi. Maar gek genoeg, vond maar een klein deel van de beweging, betekende dat nogal eens het omarmen van oeroude gebruiken, kruidenvrouwtjesgedrag, verheerlijking van Moeder Aarde (met hoofdletters), vollemaanfeesten en weet ik het. Leuke initiatieven als separatistische lesbische kraakpanden of vrouwenlanden werden zogezegd gekaapt door de spiri's, want ja, mannen zijn gemiddeld gesproken zo ongevoelig en rationeel, dus vrouwen moeten het gevoelsmatige en onrationele heroveren. En meer van dat.

Helaas speelt in de ecologische beweging weer hetzelfde. Er zijn allerlei leuke initiatieven voor dorpen of straten of woongebouwen met heel veel ecologie – mooie acties tegen de klimaatverklungeling – maar in meer dan de helft van de initiatieven die mij laatstelijk op een site onder ogen kwamen werd bij de grondslagen van het project 'spiritualiteit' genoemd. Moeder Aarde roert zich weer. En dus, als je veel aan ecologie doet moet je oppassen niet in een bepaalde hoek gedrukt te worden. Je eet biologisch, 'O, dus macrobiotisch', neehee, 'ik begrijp het al, biodynamisch', neehee, dat is allemaal gezwatel – ook als je geen vago bent, kan je over ecologie of feminisme of de teelt van boerenkool nadenken.
Een van de lijnen waarlangs het vage bekritiseerd kan worden is naar voren brengen dat het niet rationeel is. Dat is geen erg verstandige aanpak, en wel om kennistheoretische redenen waaraan ik veel woorden zou willen wijden, waar hier echter geen plaats voor is.
Ik hoef het ook niet uitgebreid te doen, want ik heb er al een boek over geschreven, *Modellisme*, en een conclusie daaruit kan ik kort weergeven: álle menselijke denken is qua structuur hetzelfde. Degenen die theoretiseren over het ontstaan van het zonnestelsel, doen dat op precies dezelfde manier als degenen die dikke boeken over astrologie schrijven, over de betekenis van graancirkels, over het oermatriarchaat, over de laatste encycliek van de paus, over geloven in de eenentwintigste eeuw, over holistische geneeswijzen, bestrijden van kanker door handoplegging en zo voort. Qua structuur is daar steeds hetzelfde aan de hand, er is een vraag, er worden bouwstenen bedacht voor een mogelijk antwoord en daar wordt op voortgebouwd. Er zijn natuurlijk mensen die geen fat-

soenlijke redenering kunnen produceren, maar vago's en andere gelovigen die hun best doen, produceren qua structuur net zulke boeken als natuurwetenschappers en andere nuchtere aardappels. Je zou daarom kunnen zeggen dat al die boeken even rationeel zijn. En daar gaat je mooie kritiek op religie en aanverwante zaken.
Een uitweg uit de impasse zou kunnen zijn dat theorieën empirisch onderbouwd moeten worden, dat ze langs de weg van de empirie door anderen gecontroleerd moeten kunnen worden. Helaas worden graancirkels ook waargenomen, zijn er mensen die na handoplegging een paar maanden langer hun kanker overleven (denken ze – goede statistiek is behoorlijk moeilijk) en zijn er ook nog allerlei onderwerpen die niet zo 'hard' zijn dat je er veel aan kunt waarnemen.
Of nog zoiets: binnen de sociologie waren in de tijd dat ik studeerde de sociologen die de harde en statistische benadering propageerden gemiddeld een stuk rechtser dan de andere sociologen, die onrecht wilden aankaarten, die solidariteit bovenaan wilden zetten. Wat trouwens weer goed samen ging met geloof in de coherentie van het gedachtengoed van Mao of Lenin. Zucht. Ook daar. Niet Moeder Aarde, maar Vadertje dit of dat.
De niet-vagen kijken, als ze zich even niet ergeren, met grote verbazing naar de godsdienstigen en andere vage lieden, die zich vol overgave werpen op het verklaren van niet bestaanbare of zinledige of niet verklaarbare zaken. Waarom het heelal er is? Waarom zou een ziekte zinvol zijn? Er is vast meer dan wij kunnen waarnemen? Of er een leven na de dood is? Of je wedergeboren gaat worden als genie of als kakkerlak? Et cetera. Waar je je al niet mee bezig kunt houden. Er leven trouwens op het moment zo ontzettend veel mensen dat een groot deel daarvan in hun vorige leven mier of worm geweest moet zijn. Als je heel goed kijkt, kan je dat nog aan ze zien ook!
Waarmee ik bij een volgend punt van kennistheoretisch belang kom: waarnemen is helemaal geen rechttoe rechtaan proces. Wie veel van regenbogen weet ziet aan een regenboog meer dan de oppervlakkige kijker en analoog daaraan menen degenen die in reïncarnatie geloven méér aan mensen te kunnen zien dan de ongelovigen, bijvoorbeeld wat voor dier mensen in een vorig leven geweest kunnen zijn. Het verschil tussen 'heel goed kijken' en 'bevooroordeeld kijken' blijkt flinterdun, zelfs zo flinterdun dat veel van wat mensen 'zien' 'fantaseren' zou kunnen zijn. Hoe maak je uit of het het ene is of het andere?
Dat is zo eenvoudig nog niet, want mensen vormen zich een beeld van de wereld op grond van incomplete informatie (dat kan niet anders), maar vervolgens gaan ze de wereld bezien vanuit hun beeld van de wereld. Ze zien dan niet langer de wereld maar zien vooral bevestiging voor hun wereldbeeld. Mensen houden op die manier hun wereldbeeld in stand, ze kijken naar de voordelen ervan en vergeten te zoeken naar de nadelen. Een christen zal zeggen dat het toch maar wat mooi is dat het christendom bestaat, want kijk eens wat ze allemaal aan goeds doen, daklozenopvang, hulp aan arme kindertjes enzovoort.
Maar de echte antichrist zal zeggen dat die christenen eigenlijk verschrikkelijke flapdrollen zijn als ze goede dingen blijkbaar niet vanuit zichzelf doen. Of nog erger, dat ze goede dingen doen omdat ze vrezen voor hun zielenheil, voor hun eigen hachje in het hiernamaals. Uit eigenbaat dus.
De antichrist heeft nog wel meer munitie om de christenen in de grond slechte mensen te vinden. Want neem hun heilige boek, de bijbel. Lees daarin eens de oorlogsretoriek rond de verovering van het heilige land, dat wil zeggen bij het uitmoorden van de Filistijnen, met god aan hun zijde. Mooie god is dat – voor die retoriek zou de eerste de beste fascistische Servische Tsjetnik zich niet hebben hoeven schamen in de oorlog tegen de islamitische Bosniërs. Die hun eigen religieus geïnspireerde gewelddadige retoriek hadden.
Of neem dat gedoe rond het gouden kalf. Ik weet niet met hoevelen ze door de woestijn van Egypte naar Palestina trokken, maar als straf voor het aanbidden van het kalf werden effe drieduizend Israëlieten afgemaakt, een substantieel aantal. Door hun collega-Israëlieten. Waaruit volgens mij volgt dat christenen die de bijbel een heilig boek noemen op de schaal van menselijkheid geen knip voor de neus waard zijn.
Bij andere heilige boeken geldt *mutatis mutandis* hetzelfde. Of neem de vele veroveringen met bijpassende moordpartijen die uit naam van de monotheïstische godsdiensten zijn verricht. Of neem de hindoes. Of de koppensnellers.
Maar ik dwaal af. Qua structuur mogen de vage denkers dan hetzelfde soort werk afleveren als de nuchteren, er is wel een verschil qua hoeveel men wil verklaren. Af en toe dondert het, dat hoeft niet verklaard te worden dunkt mij, maar men verzon een dondergod die zijn motieven had om hier dan wel daar de bliksem te doen inslaan. Verklaring rond. Een zelfde verhaal geldt voor alles waar christenen, moslims etcetera bibliotheken over volschrijven, dingen die je moet geloven, dat je moet geloven dat er ergens iets is dat motieven heeft om dit of dat.
Wat hier eigenlijk gebeurt is dat er zaken zijn die een verklaring missen, dat een non-verklaring in het leven geroepen wordt en dat die door er een naam aan te geven ('god') heel wat lijkt. Als iets niet verklaard kan worden zit god er achter, klaar, stop het nadenken, geloof dat nou maar. Als ik een god was zou ik mijn toorn over de gelovigen uitstorten vanwege zoveel gemakzuchtig platvloers geredeneer!

Zoals ik in het begin van dit stuk al aanduidde is de religieuze methode niet iets dat voorbehouden is aan de officiële religies. Je ziet het ook elders, een kritisch stuk in *NRC-Handelsblad* over homeopathie doet steevast een aantal lezers in de pen klimmen om het kwakdenken te verdedigen. De astrologie is de wereld nog niet uit, de wichelaars zijn nog niet uitgestorven, sjamanisme mag zich nu ook verheugen over het hebben van enkele westerse aanhangers, enzovoort enzoverder.
Maar gelukkig leiden uiteindelijk alle wegen van Rome vandaan.

ANTON CONSTANDSE
De brochures over godsdienstkritiek en godsdienstbestrijding die vrijdenker en anarchist Anton Constandse in de jaren twintig publiceerde (zie pag. 2 tot en met 8 van dit nummer) zijn herdrukt. Deze vier reprints van *De ellende van religie* (1923), *God is het kwaad* (1924), *Kan er een god zijn?* (1827) en *Godsdienst is opium voor het volk* (1929) zijn verkrijgbaar bij de administratie van *de AS*. Prijs inclusief verzendkosten slechts 5,65 euro (zie de info achterin dit nummer).

HARD RAIN 13

'In de kerk van Horst doven de kaarsen' is de titel van een mooie reportage over de neergang van de katholieke kerk in Nederland, verschenen in *de Volkskrant* van 30 oktober. Nog is de Norbertuskerk in het Limburgse Horst in gebruik, maar lang zal het niet duren: minder gelovigen, minder priesters, minder kerken. De banken worden steeds leger. Zestig of zeventig bezoekers op de enige mis op zaterdagavond, in een parochie van vierduizend zielen. Van de opbrengst van de collecte kan niet eens meer het uurloon van de organist betaald worden. Nu zijn er in het bisdom Roermond nog 220 priesters actief, over tien jaar zijn dat er nog hooguit 125. En dan wordt de neergang nog vertraagd door de instroom van kerkgaande Polen die in Midden Limburg komen werken.'

Gezellig was het zeker, maar het aantal bezoekers op de anarchistische boekenmarkt in Utrecht viel wat tegen. Dat was ongetwijfeld te wijten aan de datum: op 23 oktober werd in Den Haag gedemonstreerd tegen het nieuwe kabinet Rutte-Verhagen dat met Wilders op de rechterflank de rijken nog rijker, de zieken nog zieker en de migranten nog ongewenster zal gaan maken.
Diezelfde dag werd in Londen de Anarchist Bookfair gehouden. In 2009 waren er drieduizend bezoekers, zo lees ik in nr 18 van het anarchistische blad *Freedom* (www.freedompress.org.uk). In nr 17 onder meer een fraai artikel over Proudhons theorie van de uitbuitende klasse en de overeenkomst met Marx' latere meerwaardeleer door Ian McKay, die zojuist bij AK Press een keuze uit Proudhons werk publiceerde (www.property-is-theftorg). In nr 16 onder meer een vraaggesprek met Ian Bone, de man achter het geruchtmakende Britse anarchoblad *Class War*. Bone stelt dat de arbeidersklasse helemaal niet taalt naar (meer) banen, maar naar *freedom to work*. Bone en andere militanten rond het blad blijken overigens zelden of nooit in loondienst gewerkt te hebben.
In datzelfde nummer ook een terugblik op de arrestatie in 1964 van de jonge Schotse anarchist Stuart Christie door de Spaanse politie. Hij werd beschuldigd van medeplichtigheid aan een (geplande) bomaanslag. Omdat hij bekend stond als een fel tegenstander van het regime van Franco is hij waarschijnlijk in een val gelokt door de Spaanse geheime dienst. Hij kreeg een gevangenisstraf van twintig jaar, maar werd in 1967 vrijgelaten na een internationale campagne waaraan onder anderen Sartre en Bertrand Russell deelnamen. Christie die nog steeds actief is in de Britse anarchistische beweging, schreef een paar jaar terug zijn autobiografie over die tijd: *Granny Made Me An Anarchist* (www.katesharpleylibrary.net).

Al zeker een jaar wordt het de oudere Nederlander voortdurend ingepeperd: 'U hebt uw leven lang braaf premie betaald, prima! Maar wij als pensioenfondsen hebben u nooit de zekerheid gegeven dat u het gecalculeerde pensioenbedrag ook daadwerkelijk van ons ontvangt. Dat is een misverstand! Jammer natuurlijk, maar een gegarandeerd pensioen is nu eenmaal een illusie. We gaan daarom binnenkort uw pensioen afstempelen! Wat dat is? Zo noemen we het verlagen van uw maandelijkse uitkering.'
De pensioenfondsen en de overheid doen alsof ze hun handen in onschuld kunnen wassen. 'Meer vergrijzing en tegenvallende beleggingen, dat konden we toch niet voorzien!' En dan zijn er nog de jongere generaties die die babyboomers toch al financieel overbedeeld vinden en alleen al bij het woordje *solidariteit* nee schudden.

In *de Volkskrant* van 30 oktober zet emeritushoogleraar economie Bernard van Praag uiteen dat de *pensionado's* niet meer krijgen dan ze verdienen. De (bedrijfs)pensioenen zijn niet gebaseerd op een omslagstelsel zoals de AOW, maar op kapitaaldekking. Ieder individu spaart voor zijn of haar eigen pensioenuitkering. Van Praag vergelijkt de situatie van mensen uit het geboortejaar 1950 met die van mensen uit 1975. Hun gemiddelde levensduur loopt uiteen van 72,5 jaar voor de eerste groep tot 78 jaar voor de tweede groep. De kosten van een pensioen voor iemand uit het geboortejaar 1975 zijn dus aanzienlijk hoger en bovendien begonnen de mensen uit 1950 op heel wat jongere leeftijd met werken en dus met premiebetaling. In de afgelopen jaren negentig waren premiereducties, vooral voor het werkgeversaandeel (de Nederlandse staat graaide toen even miljarden uit de spaarpot van het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds) aan de orde van de dag. De conclusie, aldus Van Praag, moet daarom zijn dat de werker die geboren is in 1950 een pensioen bijeen heeft gespaard van minder waarde, waarvoor nog eens een hogere premie is betaald dan de werker die in 1975 is geboren. En dan afstempelen?

Een boek, dat helaas nooit in dit blad is gesignaleerd, is *De globalisering van de islam* (Van Gennep, Amsterdam 2003), geschreven door de Franse islamexpert Olivier Roy. Daarom beter laat dan nooit in dit antireligienummer kort aandacht voor deze studie. Roy analyseert allerlei ontwikkelingen binnen de islamitische geloofsgemeenschap, die niet onbekend zijn, zoals de groeiende individualisering, het nationalisme van de conservatieve stromingen, de opkomst van het neofundamentalisme en de belangstelling voor de jihad.
Roy beschrijft dat alles nuchter, zonder grote woorden te gebruiken, maar ook zonder de angst te bagatelliseren die sinds 11 september 2001 is gewekt. Toch ligt het belang van dit boek in Roys stelling dat het ontstaan van een islamitische minderheid in het Westen grote gevolgen heeft voor de traditionele moslimwereld. Deze krijgt immers ook te maken met de effecten van de globalisering, met als meest kenmerkende ontwikkeling dat de islam als godsdienst gaandeweg los komt te staan van de eeuwenoude islamitische cultuur.
Een berichtje van persbureau AP: bijna een kwart miljoen Duitsers wil niet dat hun huis gefotografeerd wordt voor Street View van Google. In meer dan twintig landen heeft Google inmiddels straten in kaart gebracht, maar voor het eerst is er heftige tegenstand tegen het op het net zetten van huizen (en tuinen) vanwege privacyschending. Google heeft nu beloofd de woningen van bezwaarden niet op Street View te zetten.
Veel aandacht voor privacy in het herfstnummer van het humanistisch tijdschrift *Human* (postbus 75490, 1070 AL Amsterdam). In een interview bestrijdt Europarlementariër Sophie in 't Veld van D66 dat privacybescherming een hobby is van 'links-elitaire zeurders'. Want de democratische controle op het doen en laten van overheid en bedrijfsleven met het oog op beveiliging is volgens haar in de Verenigde Staten heel wat stringenter dan in Europa. Niettemin wordt van reizigers die naar de Verenigde Staten vliegen veel privacygevoelige gegevens verzameld. In Nederland worden er volgens In 't Veld bij het verzamelen en verwerken van data vaak fouten gemaakt, waarvan slechts weinig in de openbaarheid komt. En de overheid is notoir slordig met technische beveiligingen van databases.
Verder in deze *Human* een artikel over de privacyparadox: door meer persoonlijke informatie te verschaffen aan bedrijven en de overheid geven we ons zelf steeds meer bloot, maar kunnen goederen en diensten steeds beter op maat worden aangeboden. De auteur geeft voorbeelden van technologische ontwikkelingen, zoals cameratoezicht en internet, die onze privacy aantasten. In een ander artikel komt aan de orde dat 'we in zevenhonderd databanken staan' en Karin Spaink – die *Wie is u? Over privacy, identiteit en politiek* schreef – zegt in een interview dat je er op bedacht moet zijn dat je baas of een inbreker meeleest. En al let je zelf goed op, dan nog worden miljoenen accounts met informatie domweg gekraakt. In dit privacynummer tot slot een overzicht van de tegenkrachten, acht organisaties die zich verenigd hebben in een platform (www.platformbur-

gerrechten.nl). In dit verband verwijs ik naar een recent verschenen boek van journalist Rudie Kagie. Het is getiteld *Privacy. Hoe Nederland verandert in een controlestaat*, dat is verschenen bij Contact, Amsterdam. En dan is er sinds kort Vrijbit (www.vrijbit.nl) dat zich inzet voor het recht op privacy.

ZOZ, het tijdschrift van Omslag (www.omslag.nl) besteedt in nummer 99 onder meer aandacht aan ecodorpen in Europa. Het gaat om ecologische dorpen dan wel grote woon- en werkgemeenschappen in Duitsland, Hongarije, Italië, Zwitserland, Spanje, Portugal en de Canarische Eilanden, waarover Stefan Wolf een twee uur durende documentaire maakte. Deze dvd, *A New We*, is bij Omslag verkrijgbaar (27,90 euro). In alle dorpen wordt gezocht naar nieuwe manieren van samenleven en gestreefd naar zoveel mogelijk zelfvoorziening. Verschillen zijn er wel op het vlak van het verwerven van inkomsten.
In Noord Nederland kunnen zeven ecodorpen – gericht op duurzaamheid, spiritualiteit en gemeenschap – komen meent Jan Schuiling van de stichting PRO (www.pro-werelddorp.nl). Het gaat daarbij om vrije zones, organische architectuur en nieuwe bestuursvormen. De ontwikkeling van Hunzedorp is het verst gevorderd. De beoogde locatie van vier hectaren ligt in de Hunzevallei bij Valthermond. PRO wil er een info- en cursuscentrum vestigen in een te bouwen *earthship* en tipi's, blokhutten en caravans voor proefwonen. Op den duur moeten er honderd woningen komen. Voor de eerste vijftien zijn al gegadigden. In de Noordoostpolder is recent ook een initiatiefgroep opgericht om circa twintig woningen te bouwen die de kern van het toekomstige Polderdorp zullen vormen.

Twee opmerkelijke exposities, de een in museum De Fundatie, Zwolle, de ander in het Museum voor Moderne Kunst Arnhem. De tentoonstelling in Zwolle, die ik bezocht, liep tot en met 5 december 2010, die in Arnhem sluit op 9 januari 2011.
Schwarzer Champagne und Blutinger Ernst heet de tentoonstelling in Zwolle van 250 werken van de roemruchte Duitse schilder en tekenaar George Grosz (1893-1959), afkomstig uit de collectie van de Akademie der Kunste in Berlijn. Als geen ander tekende Grosz een scherp beeld van de Duitse samenleving ten tijde van de Weimarrepubliek (1918-1933), de tijd van oorlogsinvaliden en oorlogsprofiteurs, van doodarme werklozen en steenrijke speculanten, van arrogante militairen en patserige kapitalisten, van geëmancipeerde vrouwen en dames van losse zeden. Herhaaldelijk werd het werk van Grosz verboden. Zo werd het tijdschrift *Der Blutiger Ernst*, waarin hij publiceerde, in beslag genomen, later kreeg hij wegens godslastering met de rechterlijke macht te maken.
Als soldaat maakte hij de oorlog mee in Vlaanderen. Na zijn afkeuring voor militaire dienst in 1915 vestigde Grosz zich in Berlijn, waar hij vriendschap sloot met zijn vakbroeder Wieland Herzfelde en diens broer Helmut, die zich John Heartfield ging noemen. En Georg Gross werd George Grosz. Ze kochten (vanwege de drukvergunning) het tijdschrift *Neue Jugend*, waarin nu poëzie van Else Lasker-Schuler en grafisch werk van Grosz, Herzfelde en Heartfield verscheen.

In 1917 werd Grosz onverwacht weer onder de wapenen geroepen. Hij simuleerde krankzinnigheid, werd niet geloofd en dreigde ter dood veroordeeld te worden. Na enkele maanden kwam hij toch vrij. *Neue Jugend* was ondertussen verboden verklaard. Als uitgeverij Malik ging het drietal verder en bracht in 1919 het satirisch blad *Die Pleite* uit. Ondertussen was de keizer gevlucht en de rode vlag gehesen, maar de revolutiepoging werd in de kiem gesmoord door het leger, rechtse vrijkorpsen en de sociaaldemocratische partijtop. De satirische prenten van Grosz waren al spoedig bekend (en gevreesd). Ook was hij actief in de Berlijnse Dadabeweging en werd hij lid van de jonge communistische partij.
Na een reis door Sovjet Rusland, waar hij Lenin en Trotski ontmoette, distantieerde hij zich van de dogmatische partijlijn. Maar zijn onafhankelijke linksradicale visie op de heersende klasse bleef onveranderd. Kort voor Hitler aan de macht kwam, week hij uit naar de VS. Hij bleef schilderen, maar het venijn verdween grotendeels uit zijn werk. Hij publiceerde in 1954 zijn autobiografie (in het Nederlands in 1978 uitgegeven door De Arbeiderspers, Amsterdam: *Een klein ja, een groot nee*). Eind jaren vijftig vestigde hij zich weer in Berlijn, waar hij korte tijd later overleed. Zijn reeks satirische prenten *Das Gesicht der hersenen Klasse* werd in 1970 herdrukt door het toenmalige anarchistische tijdschrift *De Vrije*.
Ter gelegenheid van de Groszexpositie is een fraaie uitgave verschenen met veel beeldmateriaal en biografische informatie. Dit boek *Schwarzer Champagne und Blutiger Ernst* (14,95 euro) is uitgegeven door Waanders, Zwolle (ISBN 978 90 400 7750 0).
Hoewel op de tentoonstelling in het MMKA ook veel aandacht is voor andere Duitse kunstenaars uit de jaren twintig en dertig staat het werk van de schilder, tekenaar en graficus Otto Dix (1891-1969), een tijdgenoot en geestverwant van Grosz, toch centraal. Dix is vooral bekend geworden door zijn felle anti-oorlogskunst, zijn activiteiten in de Dadabeweging rond 1920 en zijn schilderijen en tekeningen van prostituees. Als docent aan de kunstacademie in Dresden had hij veel invloed op jonge kunstenaars. Zijn kunst werd door de nazi's als 'onzedelijk' bestempeld, zelfs deels op de brandstapel gegooid, maar hij kon blijven schilderen, al waren het landschappen. Later week hij uit naar Zwitserland. Na de oorlog probeerde de communistische DDR tevergeefs zijn 'arbeiderskunst' in te lijven. In de Westduitse Bondsrepubliek was aanvankelijk weinig belangstelling voor zijn werk, maar in de jaren zestig volgde een omslag.
In *de AS* is diverse keren werk van Grosz en Dix afgebeeld, onder meer van Grosz het portret van bokser Max Schmelling (1926) en van Dix het portret van journaliste Sylvia von Harden (1926).

Een geslaagde aflevering van het *Historisch Nieuwsblad* is het zomernummer 2010. Dat is samengesteld onder supervisie van Geert Mak en heeft als thema *chroniqueurs*. Het blad opent met foto's van de beroemde fotograaf Henri Carrier-Bresson. De werkloosheid en de armoede van de jaren dertig, de burgeroorlog in Spanje, de Tweede Wereldoorlog, oorlogen in China en India, hij was er bij. Zijn foto's zijn stuk voor stuk documentaires.
Fraai is ook het artikel over de beeldschone Amerikaanse oorlogscorrespondente Martha Gellhorn (1908-1998), die tijdens de burgeroorlog in Spanje Ernest Hemmingway ontmoette en met hem trouwde. Waar oorlog was – Finland (1939), China (1941), de Tweede Wereldoorlog, Israel (1967), Vietnam – was Gellhorn, maar kogels en granaten lieten haar ongedeerd. In de jaren vijftig, de tijd van het hysterische anticommunisme, week ze uit naar Londen. Nooit meer ging ze terug naar de Verenigde Staten. (In 1991 bracht Rainbow Pocketboeken een keuze uit haar fascinerende reportages: *Het gezicht van de oorlog*).
Acratas is de titel van een dvd die de roerige geschiedenis toont van de *expropiadores*, de

onteigeningsanarchisten die in de jaren twintig en dertig in Uruguay en Argentinië opereerden. Onder meer de onlangs overleden Abel Paz, biograaf van de Spaanse anarchist Durutti, komt in deze documentaire aan het woord. Een andere dvd, *La Patagonia Rebelde*, is een speelfilm over de grote opstand van de (merendeels anarchosyndicalistische) landarbeiders in het Argentijnse Patagonië in 1921. Beide dvd's zijn Nederlands ondertiteld, kosten 7,50 euro per stuk en zijn verkrijgbaar bij Het Fort van Sjakoo en bij de AGA in Amsterdam.

Via www.anarcho-syndicalisme.nl is informatie te verkrijgen over de ASB, de onlangs opgerichte anarchosyndicalistische bond (postbus 1556, 3500 BN Utrecht). De federatief georganiseerde bond streeft naar een libertair-communistische samenleving, gegrondvest op zelfbeheer, solidariteit en wederzijdse hulp. Directe actie staat bij de Anarcho Syndicalistische Bond centraal.

Een van de meest actieve groepen die bij de landelijke Vrije Bond is aangesloten is de eerder genoemde AGA, de Anarchistische Groep Amsterdam (www.agamsterdam.wordpress.com), die het blad *Directe Actie* uitbrengt. In nummer 22 (zomer 2010) wordt bericht over de nieuwe uitgangspunten van De Vrije Bond, aangenomen in maart van dit jaar. Daaruit blijkt dat de ASB er is voor syndicalistische actie, DVB om contacten te leggen binnen de anarchobeweging en uiteraard om de eigen standpunten, zoals het streven naar een pluriforme samenleving en de bestrijding van het kapitalisme, uitbuiting en nationalisme, te verbreiden.

Verder in deze *Directe Actie* onder meer het verslag van een reis naar het Midden Oosten. De schrijver ontmoette er allerlei anarchisten ('Een Jordaanse anarchist, gearresteerd bij een flyeractie, zat een week in de cel van een van de zeven geheime diensten, spoorloos voor zijn vrienden.'). In Egypte zijn geen georganiseerde anarchistische groepen, wel is er individueel contact. Vooral de blogcultuur is een belangrijke vorm van informatieverspreiding. Anarchisten kunnen uitsluitend actief zijn binnen grotere (protest)bewegingen en in solidariteitscampagnes voor de Palestijnen. Anarchistische en atheïstische opvattingen worden niet alleen bestreden door de dictatoriale regimes, ook de rol van religie, vooral de islam, in die samenleving vormt een belemmering voor de verspreiding ervan ('De ontkenning van het bestaan van god is een volstrekt onbekend concept dat tot onbegrip leidt').

Het weekblad *Vrij Nederland* bestaat zeventig jaar en komt daarom met een jubileumnummer (nr 35). Er wordt merendeels in teruggeblikt op de bloeitijd van het blad, de tijd van begin jaren zestig tot begin jaren tachtig. Socioloog Bas van Stokkom zegt in een interview dat Nederland in de greep is van (narcistische) woede en cynisme. De boosheid en agressie, het hedonisme en de slachtoffercultuur vormen een tijdsbeeld dat direct herkenbaar is in de reportage over de pont van kwart over zeven anno 2010.

Decennia terug voer het blad mee met de pont die 's morgens om kwart voor zeven het IJ overstak en sprak toen met de passagiers die op weg waren van Amsterdam Noord naar het Centraalstation. Het leverde een klassiek geworden sociologisch portret op van de samenleving anno 1981. Sindsdien is er veel veranderd, los van het feit dat er nu drie kleinere pontjes via verschillende routes varen. Grosso modo heeft bijna iedereen het materieel gezien nu beter dan toen: een auto voor de deur en een fatsoenlijke huur- of koopwoning. Maar het valt op dat veel passagiers anno 2010 zeggen dat ze helemaal geen zin in een gesprek hebben of alleen maar verstoord of bozig kijken naar de vragensteller. Kortom, de openheid en de onbevangenheid van vroeger is verdwenen. Verder blijkt menigeen stevige kritiek op de gebrekkige integratie van nieuwe Nederlanders te hebben. En ook is er irritatie over de regeltjes en de voorschriften, waar de overheid je mee plat zeurt. Het kan dan ook niet verbazen dat velen op de PVV gestemd hebben en slechts weinigen de PvdA trouw gebleven zijn. Nee, gelukkiger is de Nederlander er niet op geworden.

In het jubileumnummer ook een vraaggesprek met voormalig hoogleraar criminologie Wouter Buikhuizen, die begin jaren tachtig vanwege zijn biosociale visie op criminaliteit voor fascist werd uitgemaakt en op de universiteit Leiden werd weggepest. Buikhuizen stelt vast dat hij intussen gelijk gekregen heeft met zijn opvattingen.

Net als in West-Europa is in de Verenigde Staten het politieke klimaat verrechtst. Zoals verwacht versloegen de Republikeinen de Democraten in de verkiezingen van november. Ook de kandidaten van de rechtspopulistische Tea Party, die binnen de Republikeinse partij opereren, hadden veel succes. In een informatief artikel over de Tea Party in *NRC Handelsblad* van 5 oktober wordt de schijnwerper gericht op de geldschieters achter de verschillende Tea Party-organiasaties. Deze rechtspopulisten, zoals TP Nation en TP Patriots worden goeddeels gefinancierd door steenrijke *libertarians* (de krant heeft het foutief over libertairen, waar libertariërs of anarchokapitalisten bedoeld worden) als de gebroeders David en Charles Koch. De laatste speelt al decennialang een invloedrijke rol in de Libertarian Party, die in het verleden meerdere malen meedeed aan verkiezingen en dan steevast ongeveer een procent behaalde. Zoals bekend willen deze rechtse anarchisten (vrijwel) alle overheidsfuncties overhevelen naar het bedrijfsleven en tegelijk de belastingen grotendeels afschaffen.

Al weer een tijdje terug verscheen de brochure *Samen tegen Wilders' PVV*. Het is nr 33 van de Gebladertereeks, telt 48 pagina's en kost drie euro (bestellen via rekeningnummer 95225 van Gebladerte, Leiden). De meeste hierin gebundelde artikelen verschenen eerder in het blad *Doorbraak*.

Een aanvullend geluid valt te lezen in *De Groene Amsterdammer* van 17 juni 2010. Daarin schrijft Robbert van Landschot over 'Nederland, Balkanland'. Hij meent dat je eens een tijdje in het Rotterdamse Delfshaven of de Haagse Schilderswijk moet gaan wonen om de opkomst van Wilders te kunnen begrijpen. Hij schetst hoe in alle grote steden migrantenenclaves zijn ontstaan, die inmiddels een parallelle samenleving zijn gaan vormen. En, merkt hij op, veel van die nieuwkomers zijn hier naartoe gekomen niet vanwege maar ondanks de normen en waarden van de gevestigden.

Tot slot (1) Twee correcties. In Hard Rain 12 stond op bladzijde 64 een foutief telefoonnummer van het blad *De Vrije Communist*. Dit moet zijn 020-6657746. En er is ook een emailadres: rvisser@antenna.nl. En op bladzijde 67 moet toegevoegd worden dat het boek over de NSB geschreven is door Josie Damsma en Erik Schumacher.

Tot slot (2) In *Vredesmagazine* nr 4 (www.vredesmedia.nl) bericht Wim Robben dat de actieve, in 1933 geboren, pacifist Evert Huisman is overleden. Huisman richtte in de jaren zestig een trainingscentrum op voor geweldloze weerbaarheid, waaruit later de stichting voor actieve geweldloosheid SVAG in Zwolle voortkwam. Huisman was ook actief bij de Peace Brigades International die zich richt op conflictoplossing in ontwikkelingslanden. En hij was schrijver, onder meer van twee boeken over geweldloze conflictoplossing, die beide positief in *de AS* besproken zijn: *Van geweld bevrijd* (1987) en *Naar een cultuur van vrede en geweldloosheid* (2003).

Tot slot (3) Er is weer een nieuwe (gratis) *Boekberichten*, nr 47 (september 2010). Telkens weer sta ik verbaasd van de continue stroom boeken en brochures over anarchisme en anarchisten, die in en buiten Nederland worden uitgebracht. Lezen dus (info: www.sjakoo.nl dan wel www. bookshoprosa.org). Daarin ook het bericht dat Kelderuitgeverij (www.kelderuitgeverij.nl) binnenkort drie anarchistische tijdschriften – *Alarm*, *Opstand* en *De Moker* – uit de jaren twintig integraal gaat herdrukken. Er kan op worden ingetekend. (Zie ook de ingezonden mededelingen op de laatste pagina van deze *AS*.)

Hans Ramaer

UIT HET LAND VAN PROUDHON 14

Zaterdagmorgen, na de markt, kom ik in het PMU café regelmatig Patrick tegen. Hij zit dan al met een petit noir (een kleintje zwarte koffie) achter zijn krant (*Le Monde*). Zijn gezicht vertoont altijd een glimlach. Ik ga naast hem zitten, ook met een petit noir. We bespreken de 'politiek' en hij heeft altijd iets bijzonders over de Franse taal te vertellen (hij heeft er voor doorgeleerd).
Wat de politiek betreft gaat het die ochtend natuurlijk over de stakingen in het kader van de verhoging van de pensioensgerechtigde leeftijd van 60 naar 62 jaar. De definitieve parlementaire beslissing is genomen. Het wordt 62 jaar. Toch staakt men door. Waarvoor? Waarom? Wat is de strategie erachter? 'Strategie…? Strategie…?' herhaalt Patrick glimlachend: 'Er is geen strategie. Fransen kennen in deze geen "strategie"; het is verzet!'
Wat weet ik ervan? Ik raadpleeg het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* (nrs. 1603 t/m 1609, van 9 september t/m 27 oktober 2010). Uiteraard veel over staking en verzet. Nergens een woord over strategie. In nr. 1609 kom ik wel een aantal overwegingen tegen waarom de parlementaire weg niets zal opleveren – je bent anarchist of niet. Dus om druk uit te oefenen moet je staken (Ça pousse!)… Wat ik zelf inschat is het volgende.

In de periode van de stakingen hebben de leiders van de verschillende 'linkse' politieke partijen zich geroerd. De lui van de grootste partij, de Parti Socialiste (PS) hebben duidelijk gemaakt dat zij, als zij de Franse president in 2012 gaan leveren, de parlementaire beslissing gaan herzien. Herzien = terugdraaien? Neen! En daar ligt de mogelijkheid voor het parlementaire 'draaien' zoals we dat van alle politieke partijen en partijleiders kennen!
De PS is er nog niet uit wie tijdens de verkiezingsstrijd in 2012 kandidaat voor het presidentschap zal zijn. Sarkozy van de UMP weet het wel: hij is de uitdager voor een tweede ambtstermijn. Sarkozy heeft bovendien al gezegd: de genomen parlementaire beslissing inzake de pensioenleeftijd is een 'principebeslissing'. Pas in 2013 komen we aan de nadere uitwerking toe en dan pas gaan we met elkaar praten.
Omdat geen van de mogelijke kandidaten voor het presidentschap van de PS spreekt over terugdraaien van het besluit zullen zij duidelijk moeten maken over welke elementen dan het 'overleg' over de nadere uitwerking zal gaan. Ik wed dat Sarkozy op dat moment deze 'elementen' tot de zijne zal smeden, om daarmee de PS de wind uit de zeilen te nemen en met name weifelende kiezers naar zich toe zal weten te halen. Dus toch 'strategie', maar dan anderszins… Patrick glimlacht maar weer eens na deze inschatting mijnerzijds en hij wijst naar een titel boven een artikel in *Le Monde* dat voor hem ligt: 'Pour le vrai débat, rendez-vous en 2013?'. Je weet nu weer duidelijker waarom je anarchist bent! Verzet is geboden!

Over verzet en burgerlijke ongehoorzaamheid gaat het boek van de Franse socioloog Albert Ogien en filosofe Sandra Laugier, getiteld *Pourquoi désobéir en démocratie?* (Éditions La Découverte, Paris, 2010). In hun boek gaan zij uit van de grondstellingen door Henri Thoreau (1817-1862) en R.W. Emerson (1803-1882) geformuleerd. Voor hen is ongehoorzaamheid inherent aan de democratie, te weten: het beginsel van de deelname, onder vrijwillige toestemming, aan de sociale gemeenschap waaraan op elk moment het recht om in 'mijn' naam te spreken kan worden onthouden.
De weigering om te gehoorzamen wordt zelfs een plicht, op het moment dat de regering tegen zijn eigen beginselen in handelt. Dit was in de tijd van Thoreau en Emerson bijvoorbeeld het geval met het in stand houden van de slavernij.
Hun visie correspondeert met wat binnen het anarchisme leeft. Over dat zelfde anarchisme bestaan veel misverstanden en daarom wordt er ook een hoop onzin over verkondigd. De Franse libertair, geograaf en Reclus-kenner, Philippe Pelletier, heeft een groot aantal van de misverstanden aangepakt in een overzichtelijk boekje (omvang 125 blz.), kortweg getiteld *L'Anarchisme* (Éditions Le Cavalier Bleu, Paris, 2010). In korte hoofdstukjes ontrafelt hij telkens één misverstand of onzin-opvatting omtrent het anarchisme. Alles gelardeerd met literatuuraanwijzingen en internetadressen.

Wie anarchisme zegt, zal onwillekeurig denken aan een van zijn grondleggers Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865). Hij heeft een paar meter boeken bij elkaar geschreven. Zijn openingszet in 1840 is: eigendom is diefstal (uitgewerkt in zijn boek *Wat is eigendom?*). Proudhon is te beschouwen als een geniale sociaal-economische criticus van zijn tijd. Hij heeft op alles kritiek gehad maar tegelijk heeft hij ook laten zien vanuit welke basisbeginselen een betere maatschappij is te funderen dan de bestaande. 'Beter' hier gezien naar de maatstaven van 'gerechtigheid'. Daarmee heeft Proudhon zich een intrigerende denker betoond.
Het is dan ook geen wonder dat er telkens weer mensen zijn die aandacht voor zijn ideeën vragen. De meest nuttige uitwerkingen daarvan vind ik die welke zijn manier van denken uitleggen om dat dan toe te passen (in kritische en/of constructieve zin) op de huidige sociaal-economische en politieke omstandigheden. De ene auteur slaagt beter in die opzet dan de andere. De Franse auteur Edouard Jourdain beschouw ik als een van degenen die zijn vak in deze verstaat.
In zijn Proudhon. *Un socialisme libertaire* (Éditions Michalon, Paris, 2009) verschaft hij een overzichtelijke, relevante behandeling ten behoeve van het heden aangaande hetgeen Proudhon heeft gedacht in termen van ethische, procedurele en functionele elementen betreffende 'gerechtigheid'. Zodoende is hij in staat duidelijk te maken welke thema's en beginselen Proudhon grondslaggevend acht om daarmee een 'behoorlijke samenleving' te stand te laten komen. Eén ding vind ik vreemd aan de tekst van Jourdain: de titel. Die verwijst naar 'Un socialisme libertaire' en daar gaat het boek dus niet over… Dat maakt overigens het bestuderen van deze tekst niet minder waard.
Proudhon heeft zich naast de reeds genoemde sectoren van het maatschappelijke leven ook met de 'kunst' (en cultuur) beziggehouden. Dat blijkt onder meer uit zijn nauwe contacten met de Franse schilder Gustave Courbet (1819-1877). De laatste heeft zich ook tijdens de Parijse Commune (1871) in Parijs gemanifesteerd. Over hun samenwerking en uitwisseling van denkbeelden is in de zomer van 2010 een expositie gewijd. Daarvan is een fraaie catalogus verschenen met een groot aantal kunsthistorische beschouwingen, waarbij ook de aandacht wordt gevestigd op de 'politieke' impact van kunst en cultuur op de samenleving zoals Proudhon en Courbet dit zien. De titel van de catalogus luidt *Courbet Proudhon. L'art et le peuple* (Les Éditions du Sekoya, Besançon, 2010).

Een reus onder de tweede generatie anarchisten is ongetwijfeld de Italiaanse anarchist Errico Malatesta (1853-1932). Hij is meer dan Proudhon een 'activist' geweest. Hij heeft veel gepubliceerd, maar dat heeft zich beperkt tot tijdschriftartikelen en brochures. Zijn stijl is directer dan die van Proudhon en wie hem wil 'lezen' begrijpt hem ook zonder uitleg. Hooguit is een historische verklaring soms nuttig en het helpt als iemand voorwerk doet om de belangrijkste aandachtspunten bij elkaar te zetten. Gezien vanuit deze gezichtshoek komt mij het boek van de Franse libertaire filosoof Daniel Colson, getiteld *L'anarchisme de Malatesta* (Atelier de creation libertaire, Lyon, 2010) als niet-geslaagd voor. Waarom?
Colson behandelt drie teksten van Malatesta, waaronder diens brochure *L'Anarchie* (1891). De drie teksten zijn ook in het boek van Colson opgenomen. Die teksten zijn zo helder dat ze geen uitleg nodig hebben. Wie dan toch gaat 'uitleggen' zoals Colson meent te moeten doen, gaat bijna onvermijdelijk een

tekst produceren die onnodig ingewikkeld en gekunsteld wordt. Maar misschien ben ik wel te weinig filosoof om hetgeen Colson aandraagt in zijn volle diepgang te ervaren… Geef mij Malatesta zelf maar.

Tot slot twee tijdschriften. Net als in Nederland is de politiek uit op het creëren van 'onzekerheid'. Daarmee is 'het volk' beter te regeren. Bange, wezelachtige mensen komen niet in opstand; zij zijn eerder geneigd de grote Leider te volgen of een Kerk in te vluchten. Over het thema 'Waarom onzekerheid?' in *Offensive* (nr. 27, september 2010), het tijdschrift uitgeven door *Offensive Libertaire et Sociale* (zie de site: http://offensive.samizdat.net/).
In 'eigen' land (is dat inmiddels niet een besmette typering?) is een nieuw tijdschrift verschenen dat juist in dit nummer van *de AS* vermeld mag worden: *Religie, Recht en Beleid*, (nr. 1, 2010; uitgegeven door Boom Juridische uitgevers, Den Haag).
Zoals de titel van het tijdschrift doet vermoeden handelt de inhoud vooral over 'religie' in relatie tot recht en beleid. Het is geschreven voor juristen. Maar de niet-jurist die in de voornoemde problematiek is geïnteresseerd, leest gewoon om het recht heen en vindt vervolgens allerhande zaken die hem of haar zullen boeien. Dat geldt ook voor de bespreking van een beslissing van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, zoals in dit geval die over 'Kruisbeelden op openbare scholen in Italië'.
Je kan zo'n tekst lezen omdat het je confronteert met de argumentatie van de (Italiaanse) overheid, die doodleuk beweert dat het kruisbeeld een neutrale en seculiere betekenis heeft… Hoe zit dat met een keppeltje in een ander land en een hoofddoek/sluier in weer een ander land? Houdt het dan nooit op met die ellende van de religie?
Thom Holterman

STERKE VERHALEN 6

Op een druilerige avond dit najaar woonde ik in het hoofdstedelijk cultureel centrum Spui 25 de presentatie bij van het boek *Zaterdagmiddagrevolutie. Portret van de Rode Jeugd*. De avond werd opgeluisterd door het media-orakel Maarten van Rossem, tevens een van de adviseurs bij de totstandkoming van dit boek, naast de niet minder bekende universitair hoofddocente Beatrice de Graaf en hoogleraar Bob de Graaff, beide gravers die zich in (hun) publicaties gretig afficheren als 'experts op het gebied van terrorisme en contraterrorisme'. Van Rossem beet het spits van de bijeenkomst af en wond er in zijn praatje geen doekjes om: die Rode Jeugdtypes waren mislukte revolutionairen en de geschiedenis van de groep is eerder tragikomisch dan ontzag inboezemend.
Op de achterste rijen in het publiek schoven enkele aanwezige ex-RJ-ers ongemakkelijk op hun stoelen heen en weer, maar zij begonnen slechts één keer te roepen – zoals ze vroeger gewend waren tijdens bijeenkomsten van bij voorkeur andere linkse fracties – en dat was toen Van Rossem de tijdgeest van de jaren '68-'75 gemakshalve schetste aan de hand van de studentenbeweging: 'Studenten záten helemaal niet bij de Rode Jeugd!' klonk het verontwaardigd, en daar hadden de overjarige mannen, die er tegenwoordig uitzien als verslonsde leden van een Harley Davidsonclub, beslist gelijk in.
De mediaprofessor liet zich niet uit het veld slaan en oreerde vrolijk voort over zijn hypothese, dat Nederland eigenlijk nooit een land is geweest waar je authentieke revolutionaire gevoelens kunt krijgen. Geringschattend memoreerde hij, dat Luciën van Hoesel als problematische puber in de ban van de Rode Jeugd was geraakt, 'een clubje in het zuiden des lands' dat een voor Nederlandse begrippen opmerkelijke gewelddadigheid aan de dag begon te leggen met brandbommen tegen politievoertuigen en woonhuizen van agenten en 'een heus explosief' bij het Evoluon. Van Rossem sprak van 'geweld met een uitgesproken klunzig karakter' en toen ik het boek na afloop in handen kreeg bleek de in toenemende mate verlopen ogende geschiedenisprof in dezelfde trant het voorwoord te hebben mogen concipiëren. Quote: 'Zo werd een van de brandbommen op het verkeerde adres naar binnen gegooid en bleek het Evoluon zo solide dat er alleen maar een paar ruiten sneuvelden.' Zelfs over Luciën van Hoesels bemiddelende rol bij een gijzelneming door criminelen tijdens zijn twee jaren gevangenschap in Scheveningen doet Van Rossem denigrerend: 'Een echte revolutionair had zonder bedenken de zijde van de gijzelnemers gekozen, zo niet Van Hoesel. Die deed wat je zou verwachten van een brave Nederlandse adolescent: hij assisteerde het gezag bij de oplossing van het drama.' Over het feit dat Luciën destijds op dubieuze gronden was gearresteerd en werd veroordeeld voor het bezit van een koffer vol 'bombenodigdheden', bestaande uit stoffen en spullen die alle vrijelijk verkrijgbaar zijn, verwaardigde de prof zich niet te uiten. Zoveel te gemakkelijker om 'de rommelige en weinig effectieve zaterdagmiddagrevolutie' achteloos bij te zetten in het kabinet van de Nederlandse wassenpoppen-stadsguerillero's.
Dan was de *Rote Armee Fraktion*, waardoor de Rode Jeugd zich ruimschoots liet inspireren, vanuit revolutionair perspectief ogenschijnlijk een heel wat daadkrachtiger groepering: 'Denken we er even over na, dan realiseren we ons onvermijdelijk dat ook de veelbesproken RAF een schertsgezelschap was, al was het dan een gevaarlijk *schertsgezelschap*. Historisch gezien waren al deze jeugdige revolutionairen in de rijke, westerse landen *treurige halvegaren*, die er met hun "marxistisch-leninistische analyses" helemaal niets van hadden begrepen. Is er ooit een lachwekkender idee geweest dan een gewelddadige revolutie in landen waar welvaart aanhoudend en snel steeg en de overheden bezig waren met de bouw van verbluffend ruim geoutilleerde verzorgingsstaten?'
Zeker, dit taalgebruik doet nodeloos minachtend aan en Van Rossems observaties in retrospectief klinken gratuit, maar gezegd moet worden dat ze toch redelijk doel treffen. Nadat de kernleden van de Rode Jeugd in een trainingskamp van Palestijnen in Zuid-Jemen kennis hadden gemaakt met de botte bevelsscholing in gewelddadige technieken en ervaren hadden dat zowel de Palestijnse instructeurs als enkele eveneens aanwezige Duitse voorbeeldrevolutionairen bedenkelijke vooroordelen over bijvoorbeeld de rol van vrouwen in de strijd ten toon spreidden, raakten diverse RJ-ers, onder wie Luciën en zijn vriendin, meer en meer gedemotiveerd. Uiteindelijk realiseerden ze zich, dat de theorieën die ze koesterden zich hoe langer hoe ongeloofwaardiger verhielden tot de weerspannige werkelijkheid van alledag en dat het steeds minder zin had om die werkelijkheid met geweld aan de theorie aan te passen.
Op de bijeenkomst signaleerde ik onder andere de voormalige RJ-leden Joost van Steenis en Evert van den Berg. De eerste ontpopte zich na zijn Rode Jeugd-tijd in bepaalde (krakers)kringen als propagandist en incidenteel beoefenaar van de door hem als *klein geweld* aangeduide 'tactiek'. Deze bestond erin, dat personen op 'verantwoordelijke posities' in de samenleving met hinderlijke acties als bekendmaking van woonadres en telefoonnummer, verdachtmaking, telefoonterreur, achtervolging en besmeuring van huis en auto, het dichtlijmen van sloten en zo nodig mishandelen in de openbare ruimte moesten worden 'geneutraliseerd' dan wel 'uitgeschakeld'. Vormen van deze puur persoonsgerichte terreur hebben enige tijd school gemaakt in de desondanks succesvolle actiegroep *Onkruit*, totdat deze door enkele anarchisten als niet bepaald behorend bij het antimilitaristische karakter van de groep aan de kaak werden gesteld, waarop de apologeten van de methode-Van Steenis vloekend en scheldend de aftocht bliezen. (Ik kan het weten want ik had zelf geholpen om de lont

in dit kruitvat aan te steken.)
Het andere bij de boekpresentatie aanwezige voormalige Rode Jeugd kernlid Evert van den Berg, destijds ook niet vies van persoonsgericht geweld (hij trakteerde activisten die niet op zijn 'lijn' zaten liever op vuistslagen in het gezicht dan op argumenten) bleek zich intussen ontwikkeld te hebben tot een groot prater. Dat wil zeggen, hij hield tijdens de boekpresentatie een betoog dat langer duurde dan dat van Van Rossem. Het ging over 'actueel marxisme', maar er was werkelijk geen touw aan vast te knopen, net als vroeger.

Behalve dan zijn onverhoedse mededeling dat het tijd werd dat mensen van zijn leeftijd weer eens de straat op gingen, als 'grijze panters', tegen de 'terreur van rechts', de PVV. Joost en Eef zullen inmiddels raar opkijken, nu diverse Kamerleden van die partij hun concept van het 'klein geweld' al eerder omarmd blijken te hebben en de partij in een keurige krant als *Metro* bij de ontdekking daarvan werd aangeduid als 'Partij voor Verkrachters en Vechtersbazen'. *Bien étonés de se trouver ensemble*.

Zaterdagmiddagrevolutie intussen is zeker geen slecht boek, geschreven door de jonge historicus Maarten van Riel (1982) die er aldus in geslaagd is om de opkomst en ondergang van de Rode Jeugd helder in beeld te brengen, met als rode draad de levensgeschiedenis van het RJ-kernlid Luciën van Hoesel. Diens naam is trouwens vrijwel de enige die mensen van zijn generatie zich nog zullen herinneren in verband met de Rode Jeugd. En misschien daarnaast nog Lidwien Janssen, die evenals Luciën langere tijd gevangen heeft gezeten. Het boek vormt een zinnige aanvulling op het in 1988 verschenen *'n Hollandse stadsguerrilla. Terugblik op de Rode Jeugd*, van de hand van de Eindhovense publicist Frans Dekkers en de toenmalige HP-journalist Daan Dijksman, al staan er voor een betrekkelijke insider nauwelijks nieuwe onthullingen in.

Een handicap bij het schrijven was wellicht, dat de auteur geen medewerking heeft gekregen van Luciëns weduwe Mirjam Lucassen. Volgens haar zou dit 'niet in de geest van Luciën zou zijn geweest'. Van Riel heeft echter talrijke andere tijdgetuigen en voormalige kameraden van Luciën geïnterviewd, waaronder politiemensen die destijds beroepsmatig met het volgen van de Rode Jeugd van doen hadden. Daarnaast heeft hij Luciëns persoonlijke archief op het IISG kunnen inzien en dat van andere RJ-leden. Al met al een goed gedocumenteerd boek, dat bij vlagen minstens zo boeiend is als de bijeenkomst waarop het werd gepresenteerd.

Boudewijn Chorus

BOEKBESPREKINGEN

DE VERGETEN INTERNATIONALE

Eind jaren tachtig begin jaren negentig van de vorige eeuw nam ik regelmatig deel aan 'conspiratieve' vergaderingen in Moskou. Die vonden telkens op andere plekken plaats, waarschijnlijk om 'de tegenstanders' te misleiden. Steeds werd op een zondagmiddag afgesproken om precies na 13.00 uur in te stappen in de laatste wagon van de metro vanaf een bepaald station. Daar was dan iemand die de vergaderplaats kende en zo kwam ik onder andere terecht in een wegens zomervakantie gesloten school bij Novoslobodskaya, in het park van Sokolniki en een flat aan de Dmitrovskoje Sjossee. Doel was de perspectieven te bezien van buitenparlementair links en de mogelijkheden van samenwerking van radicaal-linkse groeperingen van verschillende signatuur . Ik werd op de vergaderingen als revolutionair-socialist (ik was toen lid van een afsplitsing van de Vierde Internationale) geïntroduceerd door Tatyana en Vladimir van Levinform, een links informatiecentrum waarmee ik al wat langer contact had.

Verder maakte ik kennis met Vladimir Sirotin van het Antifascistisch Centrum, Igor en Pavel van een linksrevolutionaire groep en een wisselend aantal andere deelnemers. Echter nooit meer dan vijftien. Een steevaste deelnemer aan de vergaderingen was Vadim Damier, die steeds met heldere analyses en perspectieven vanuit anarchistische hoek het woord nam. Voor mij was hij de personificatie van het moderne Russisch anarchisme. Aan *de AS* 111 heeft hij een bijdrage geleverd.

Toen het met de revolutionaire perspectieven niet zo wilde vlotten wijdde Vadim zich aan de studie en het schrijven. En dat leidde uiteindelijk tot twee boekwerken, gebonden delen van respectievelijk 904 en 736 pagina's, onder de titel *De Vergeten Internationale*. Op de voorkant van deel 1 staat de ondertitel: 'De internationale anarchosyndicalistische beweging tussen twee wereldoorlogen'.

In het eerste deel behandelt Vadim de overgang van het revolutionair syndicalisme naar het anarchosyndicalisme in de jaren 1918-1930 en het onderwerp van het tweede deel is het internationaal anarchosyndicalisme tijdens de Grote Crisis en de opkomst van het fascisme in de jaren 1930-1939.

Uitputtend en met gebruikmaking van tal van bronnen beschrijft Damier de bewogen geschiedenis van de politieke stroming waarvan hij zelf ook deel uitmaakt, zij het ruim een halve eeuw later. Hij neemt ons mee naar Latijns-Amerika, de Verenigde Staten, Europa en Oost-Azië en beschrijft over al deze gebieden minutieus en ter zake kundig de geschiedenis van het anarchosyndicalisme om deel 1 af te sluiten met de geschiedenis van de anarchosyndicalistische Internationale in de jaren 1923-1931. Deel 2 beschrijft een grimmiger periode in de geschiedenis: nationalistische dictaturen in diverse Latijns-Amerikaanse landen, de Spaanse burgeroorlog en Hitler-Duitsland. Een apart hoofdstuk wijdt Damier in deel 2 van zijn werk aan het anarchosyndicalisme in Nederland en België aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Hier komen we onder andere het Comité 'Hulp aan Spanje' tegen, het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond en het tijdschrift *De Syndicalist*.

In zijn boek toont Vadim aan dat het anarchosyndicalisme zeker geen achterhaalde, ondoeltreffende of kleinburgerlijke beweging is. De activiteiten van de anarchosyndicalisten hadden wel degelijk invloed op de arbeiders en hun strijd voor vrijheid werd een internationale beweging.

De oorsprong van deze internationale beweging wordt onderzocht in de eerste hoofdstukken. Met behulp van voorbeelden uit de hele wereld komt Damier tot de conclusie dat er vanaf 1919 een verschuiving van revolutionair syndicalisme naar anarchosyndicalisme te signaleren is. In een toespraak door de Duitse anarchist Rudolf Rocker op het Twaalfde Congres van de FVdG (Vrije Associatie van Duitse Vakbonden) werd een synthese van anarchisme en revolutionair syndicalisme naar voren gebracht als alternatief voor de samenwerking met de parlementair gerichte KPD, de Duitse Communistische Partij.

In 1922 vindt dan het congres van de Internationale Arbeiders Associatie (IWA) plaats en in het boek wordt duidelijk beschreven welke debatten er plaatsvonden over de vraagstukken hoe anarcho-syndicalisten zich zouden moeten organiseren, welke tactieken voor de te voeren strijd het meest effectief zijn en welke rol de IWA na de revolutie zou hebben. De grondslagen van dit debat zijn zelfs vandaag nog actueel!

Debatten over de organisatie en de tactieken bleven ook in de twintiger en dertiger jaren hoog op de agenda van de IWA. Damier beschrijft de standpunten van de Franse theoreticus Pierre Besnard, die een organisatievorm bepleitte als een imitatie van de kapitalistische economische formaties, waarin de vakbonden het zenuwstelsel van de nieuwe maatschappij konden worden, met als voornaamste taken de economische coördinatie en planning.

De eerste fase, door Besnard het 'libertair communisme' genoemd, zou het behoud van het monetaire systeem en de arbeidsverde-

ling moeten omvatten. Pas de tweede fase (het 'vrije communisme') zou de voltooiing van het ideaal van een zelfbeheerde communistische maatschappij omvatten. Damier beschrijft dan dat in Besnards opvattingen door sommigen in de IWA een gevaarlijke invloed van het kapitalistische denken gezien werd, de degeneratie van het anarchistisch communisme en een afglijden naar centralisatie en marxistische 'gigantomania'. 'De nieuwe, vrije samenleving moet zich niet ontwikkelen volgens de wetten van de oude maatschappij maar moet een beslissende, radicale breuk met het oude zijn', was de opvatting van Besnard's tegenstanders. En het socialisme moest niet alleen worden gezien vanuit economisch standpunt, maar het is ook een culturele en psychologische levenswijze, die zich uitstrekt tot ver buiten de fabriekspoorten.
'Het huidige systeem', zeiden de tegenstanders van Besnard, 'is gebaseerd op de verdeling van arbeid en de daaruit voortvloeiende hiërarchie. Deze verdeling en de daarmee gepaard gaande mechanisatie berooft de arbeiders van iedere verantwoordelijkheid en is onverenigbaar met het libertair communisme. De nieuwe maatschappij moet zich baseren op een andere opvatting over de relatie tussen productie en consumptie, maar met de nadruk op consumptie .'
Damier gaat in zijn boek diep op deze discussies in en concludeert zelfs dat in veel gevallen de strijd binnen de arbeidersbeweging meer werd beïnvloed door de ideeën van Bakoenin en Kropotkin dan van Marx en Engels. Ook in de tegenwoordige tijd is het nog van belang kennis te nemen van deze discussies, zeker waar door sommigen regelmatig de parallellen worden aangetoond tussen de crisis van het kapitalisme aan het eind van de jaren twintig van de vorige eeuw en de huidige crisis.
Revolutionair links zal als antwoord daarop haar strijdperspectieven moeten formuleren en het is een goede zaak wanneer er kennis kan worden genomen van voorafgaande discussies over dit onderwerp. Bovendien blijft het organisatievraagstuk een actueel thema voor links. De artikelen van Rudolf de Jong en André de Raaij in *de AS* 169/170 zijn wat mij betreft belangrijke bijdragen aan de actualisering van de discussies.
Jammer is dat het boek van Damier zich met name richt op de periode 1918-1939. Wel wordt ingegaan op de voorgeschiedenis tot 1918, maar over het hedendaagse anarchosyndicalisme krijgt de lezer, behalve een kort deel over de splitsingen binnen de IWA na de Tweede Wereldoorlog, weinig tot geen informatie. Maar als breed overzicht van een beweging en de ontwikkeling van de ideeën is het een zeer waardevolle bron. Vadim heeft de beschikbare bronnen goed bestudeerd, hetgeen ook blijkt uit de bijna honderd pagina's noten in deel 1 en nog eens zeventig pagina's in deel 2.
Buitengewoon jammer dat dit fantastische werk van Vadim Damier alleen maar in het Russisch is verschenen en dan ook nog maar in een oplage van duizend exemplaren. Dat maakt het bezit van de twee delen al tot een collector's item.
Maar niet getreurd: onder de titel *Anarcho-syndicalism in the 20th Century* heeft de Britse uitgeverij Black Cat Press in 2009 een Engelstalige samenvatting van het boek van Vadim Damier uitgegeven. (BvdP)
Vadim Damier: Zabytyj Internacional (De Vergeten Internationale) deel 1 en 2. Uitgeverij Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskou 2006-2007.
Vadim Damier: Anarcho-syndicalism in the 20th Century, Black Cat Press, London 2009.

ANTIPARMENTARISME

Over de Franse anarchist Octave Mirbeau (1848-1917) was mij niet veel bekend. Ja, hij maakte naam als romancier en toneelschrijver, onder andere van *Dagboek van een kamermeisje* (ook verfilmd), maar hij heeft in de laatste decennia van de negentiende eeuw als publicist een rol gespeeld in de anarchistische beweging in Frankrijk. Bij mijn weten heeft in Nederland alleen Martin Ros (in *Maatstaf* van oktober 1977) aandacht aan hem besteed.

Wat hem echter interessant maakt is vooral dat hij in de loop van de jaren bij radicaalrechts terecht kwam. Zijn hardnekkig verzet tegen de parlementaire democratie zoals die na 1871 in de Derde Franse Republiek zijn vorm kreeg, kon hij na zijn pacteren met nationalistisch rechts min of meer onveranderd blijven voortzetten. In zijn anarchistische tijd publiceerde hij het manifest *'La greve des electeurs'* (1888), dat nu in vertaling is verschenen. Onder de indruk van dit soort antiparlementaire retoriek ben ik niet, zeker als je weet dat radicaalrechts met enigszins vergelijkbare argumenten aankwam. Maar het manifest is nuttig als tijdsdocument. Niettemin vind ik het een gemis dat Dick Gevers in zijn voorwoord bij deze tekst in het geheel niet ingaat op de hierboven geschetste – politieke – positie(s) van Mirbeau. (HR)
Octave Mirbeau, De Kiezersstaking; serie Anarchistische Teksten nr 17; uitgeverij Iris, Amsterdam 2010; geill.; 32 pag.; 4,50 euro (bestellen per email: dgevers@zonnet.nl)

DE LINKSE KERK EN ANDERE ESSAYS

Ooit verzonnen door Fortuyn en nadien overgenomen door neoconservatieve publicisten en een politicus als Wilders is de Linkse Kerk momenteel een vaak gehoord begrip. Historicus en medewerker van *De Groene Amsterdammer* Rob Hartmans heeft een aantal van zijn artikelen gebundeld tot een boekje. Daarin plaatst hij kanttekeningen bij dat beeld van een soort geheim genootschap en gaat hij in op het groeiende rechtspopulisme.
Een uitdijend overheidsapparaat, steeds meer onzinnige regeltjes, een veel te coulant optreden tegen criminelen en uitvreters, zeker als ze uit het buitenland komen, subsidies voor zogenaamde kunst, bezuinigen op ouderenzorg, dat en nog veel meer wordt links voor de voeten geworpen. Het zijn steeds heftiger beschuldigingen die des te onzinniger zijn als je bedenkt dat parlementair links (inclusief D66) nimmer een meerderheid heeft gehad. Door links tot zondebok te maken van alles wat sinds de jaren zestig in Nederland mis is gegaan wordt de suggestie gewekt dat er voortdurend een duistere macht aan de touwtjes trok: de Linkse Kerk als een soort Opus Dei of maffia.
In het openingsartikel blikt Hartmans, die zich een conservatieve sociaaldemocraat noemt en zegt dat hij ooit zijn politieke leven als anarchist is begonnen, terug op de jaren zeventig en schetst daarvan een dusdanig zwart beeld dat je even schrikt. Maar na de hasjdampen, de bezettingen en kraakacties wordt alles duidelijk: Hartmans wil zich vooral afzetten tegen het positief utopische beeld dat Antoine Verbij in *Tien rode jaren* (2005) – zie de boekbespreking in de AS 150 – van dat radicale tijdperk heeft geschetst.
Na artikelen over de situatie van de parlementaire democratie voert Hartmans ons naar het huidige rechtspopulisme en de grote onvrede die aan het succes van Wilders ten grondslag ligt. Hij wijst in dat verband op twee uiteenlopende politieke denkers, Alexis de Tocqueville en Friedrich Engels, die beiden rond 1850 constateerden dat er in Europa twee bevolkingsgroepen recht tegenover elkaar stonden, de armen en de rijken. Ze leefden in elkaars nabijheid maar in eigen werelden. Werkelijk contact was er nauwelijks.
Momenteel bestaat er volgens Hartmans een

andere tegenstelling, die tussen hoog- en laagopgeleiden. Er zijn zowel rijke en arme hoogopgeleiden als arme en rijke laagopgeleiden. Wat beide groepen onderscheidt is niet alleen hun opleiding, maar evenzeer de daarmee samenhangende andere cultuur, met eigen kledingcodes, een eigen smaak op het gebied van wonen, auto's, muziek en ander amusement. Iedere groep heeft zijn eigen favoriete tv-zenders, vakantiebestemmingen en …politieke partijen. Een groot deel van het vroegere proletariaat, zegt Hartmans en hij baseert zich daarbij op de gelauwerde Belgische auteur David van Reybrouck, is er materieel gezien weliswaar op vooruit gegaan, maar is op cultureel gebied niet meegegroeid. Tegelijk echter is die laagopgeleide medeburger van vandaag niet meer de onmondige en onderdanige arbeider van weleer. (HR)

Rob Hartmans, Lang leve de Linkse Kerk. En andere essays over politieke hersenschimmen, misverstanden en illusies; Aspekt, Soesterberg 2010; 209 pag.; 18,95 euro.

LANGHARIG LEEUWARDEN

De naoorlogse geschiedenis van buitenparlementaire actiegroepen in Nederland is maar mondjesmaat beschreven. Boeken als *Imaazje* van Niek Pas (over Provo) en *Een voet tussen de deur* van Eric Duivenvoorden – een geschiedenis van de Nederlandse kraakbeweging – zijn weliswaar waardevolle studies over progressieve maatschappelijke fenomenen, maar beschrijven toch vooral gebeurtenissen in Amsterdam. Dat is jammer want het belang van de opkomst van linkse bewegingen in de jaren zestig en zeventig in de regio, moet niet worden onderschat. In de hoofdstad verliep de opkomst van de progressieve cultuur weliswaar wat eerder en sneller dan in de provincie, maar bewegingen als Provadya?, New Left en later Provo, kregen ook in plaatsen als Arnhem, Nijmegen, Groningen en Leeuwarden, een brede aanhang. Er kwam verzet tegen de burgerlijke jaren-vijftig-cultuur, tegen de normen en waarden van de ouders, en gecombineerd met nieuwe ideeën over democratisering en de opkomst van de popmuziek, streefde de jeugdbeweging naar een eigen plek, los van de contrôle van ouders, leraren en autoriteiten.

In bijvoorbeeld provinciehoofdstad Leeuwarden wilden de jongeren een eigen centrum, dat vooral een muziekfunctie zou moeten hebben, maar ook ruimte zou moeten bieden aan activiteiten als discussie, meditatie, een drukkerij, een winkel in tweedehands kleding, een sleep-in en een kinderopvang. Het streven leidde tot de oprichting van een onafhankelijke politieke jongerengroepering (geen partij), die tot verwondering van iedereen met twee zetels in de gemeenteraad belandde. Tegelijkertijd ontstond in de stad een protestbeweging tegen de sloop van woonwijken en tegen de toenemende cityvorming. (Zie ook *de AS* 152/153/154). Het destijds gerealiseerde jongerencentrum Hippo, slaagde er bovendien destijds (1978!) in, in overleg met justitie en politie, een gedoogbeleid voor het gebruik van softdrugs in het centrum af te spreken, waarbij inkoop en verkoop van softdrugs geheel door het centrum werden geregeld.

Blijkbaar is de jongeren- en protestbeweging van die tijd nu geaccepteerd, want het Historisch Centrum Leeuwarden organiseerde onlangs niet alleen een (kleine) tentoonstelling en een aantal lezingen over het onderwerp, maar publiceerde tevens een boek met foto's uit de periode 1956-1980: *Langharig Leeuwarden*. Het toont de Leeuwarder jeugdbeweging in al haar facetten: van de gemoedelijke koffieshops in het begin van de jaren zestig, jazzconcerten in beatkelders, via de eerste popconcerten, kraakacties, *fietspower*-demonstraties, en de activiteiten in het roemruchte jongerencentrum Hippo (een soort zenuwcentrum in de stad), tot aan harde protestacties tegen het gemeentebeleid. Tentoonstelling en boek vielen in november 2010 samen met een reünie van het jongerencentrum en van het actiewezen (met plaatselijk legendarische actiegroepen als Kloppend Hart, Kaktus en Swatte Jat), waar honderden oud-actievelingen op af kwamen.

Het fotoboek *Langharig Leeuwarden* is vooral een heerlijk bladerboek, wat bij meerdere generaties Leeuwarder actievoerders zeker herinneringen zal oproepen. Maar dit bladerwerk schreeuwt ook om een serieuze geschiedschrijving van de Leeuwarder jongeren- en protestbeweging. De onlangs op Omrop Fryslân uitgezonden documentaire over dit onderwerp, waarin een aantal plaatselijke hoofdfiguren uit de jaren zestig en zeventig uitgebreid aan het woord komen, is alvast een aanzet daartoe. Juist de geschiedenis van vergelijkbare regionale jeugd- en protestbewegingen zou meer beschreven moeten worden. Al is het maar om aan te geven dat niet Amsterdam in die tijd het centrum van de wereld was. (MS)

Langharig Leeuwarden, Historisch Centrum Leeuwarden (samenst.); Friese Pers Boekerij, 2010; 126p.; 22,50 euro.

WIE EET ER NOG DIEREN?

'Wie na het lezen van *Dieren eten* deze producten nog consumeert is óf harteloos óf ongevoelig voor de rede, of allebei', aldus de Zuid-Afrikaanse schrijver J. M. Coetzee. *Eating animals*, vertaald als *Dieren eten*, werd geschreven door Jonathan Safran Foer, een Amerikaanse schrijver die internationaal bekend is geworden met zijn twee bestsellers: *Alles is verlicht* en *Extreem luid & ongelooflijk dichtbij*. Vandaar dat zijn nieuwe boek *Dieren eten* meteen door veel recensenten gelezen is, en met succes: een aantal schijnt reeds tot vegetarisme overhaald te zijn.

Dat hij behalve een goede schrijver ook filosoof is komt het boek duidelijk ten goede. Voor veganisten staan er waarschijnlijk niet veel nieuwe feiten en argumenten in, maar onmivoren die door kritische achtergrondartikelen in kranten en tijdschriften nog geen flinke alarmbel hebben horen luiden, of die zo'n alarmbel snel weer vergeten zijn, en mensen die minder gevoelig zijn voor dierenleed, kunnen om dit betoog niet makkelijk heen. Foer bekijkt de kwestie namelijk niet alleen vanuit de dieren, maar ook vanuit de boeren, de slachters en andere betrokkenen, en maakt duidelijk dat massale vleesconsumptie niet alleen gigantisch veel dierenleed maar ook een hoop menselijk leed veroorzaakt.

De aanleiding van Foer om dit boek te schrijven was de geboorte van zijn zoon. Er is veel mis in de wereld. Het voortbestaan van de mensheid is in gevaar. Wij zijn van de generatie die weet dat alles fout gaat, en die nog (enigszins) kan ingrijpen... Foer hoopt dat mensen die zich druk maken over waar het voedsel vandaan komt, zich ook over andere wereldproblemen druk zullen gaan maken. Hij heeft hierover geschreven omdat over de problemen rond het eten van dieren nog weinig gepubliceerd is, en ook in discussies over de oorzaken van klimaatverandering het dieren-eten opvallend weinig wordt genoemd. (Zie bijvoorbeeld de film *An inconvenient Truth* van Al Gore, waarin het onderwerp totaal ontbreekt. Een welkome aanvulling kwam met de films *Meat the Truth* en *Sea the Truth*, beide van de Nicolaas G. Pierson Foundation, het wetenschappelijk bureau van de Partij voor de Dieren.)

Veel mensen steken graag de kop in het zand als het om voedsel gaat, of om andere kwesties die de macht der gewoonte bedreigen. Wie weet lukt het Foer om via de literaire weg (eerder dan rationeel, emotioneel of activistisch?) vele koppen uit het zand omhoog te lokken!

Datzelfde hoop ik voor het boek *Dieren en wij* van Monique Janssens dat onlangs uitkwam bij uitgeverij A3. Een boek dat net als dat van Foer persoonlijke ervaringen als leidraad gebruikt om, op een speelse en voor een breed publiek begrijpelijke manier, allerlei ethische overwegingen omtrent het omgaan met dieren te behandelen. Zij beschrijft een wandeling die ze wekelijks maakt en vertelt over de dieren die ze tegenkomt, en over de mensen met wie ze over het omgaan (of juist niet omgaan) met dieren praat. Ook zij laat duidelijk zien wat de consequenties voor onze omgang met dieren zijn, als we consistent willen handelen. Daarnaast toont ze de ethische dilem-

ma's waarvoor we vaak staan. Hoe ver je gaat in het naleven van die consequenties is een keuze die aan de lezer zelf wordt overgelaten; alle stapjes richting verbetering van het lot van dieren zijn volgens Janssens meegenomen.
Een voor anarchisten interessante vraag is welke drijfveer belangrijker is: het vermijden van dierenleed of het bevorderen van vrijheid. Als mensen zo leven dat ze alle dieren vrij laten, dan blijft het zo dat dieren soms lijden. In een menselijke samenleving trachten we menselijk leed te vermijden, maar hoe daarmee om te gaan als het dieren betreft? Een onderwerp dat misschien nog eens nader uitgewerkt zou kunnen worden. (RW)
Jonathan Safran Foer, Dieren eten; Ambo, Amsterdam 2009; 335 pag.; 19,95 euro.
Monique Janssens, Dieren en wij. Hun welzijn, onze ethiek. Geesteren, Uitgeverij A3, 2010; 144 pag.; 17,50 euro.

VRIJHEID VOLGENS BERLIN

Uitgeverij Boom heeft een reeks 'Kleine klassieken' en daarin is dit jaar Isaiah Berlins *Twee opvattingen van vrijheid* heruitgebracht (een eerdere uitgave is van 1996). Die twee opvattingen noemt hij 'negatieve vrijheid' en 'positieve vrijheid', begrippen die ik in mijn boek *Welke vrijheid* niet heb gebruikt omdat ik ze wat verwarrend vind. Het nieuwe boekje heeft een fijn formaat voor *close reading* in de trein, maar de verwarring rond zijn ideeën over vrijheid is bij mij niet verminderd. Hij schrijft vrij stroef, met ellenlange zinnen, veel bijzinnen en vaak is het niet duidelijk of hij zijn eigen meningen geeft of weergeeft wat anderen vinden. Ook lopen heel erg verschillende argumenten door elkaar, politieke en meer psychologische.
Berlin is (hier ga ik op het nawoord van Hans Blokland af) een *liberal* die zelfs anti-kapitalist is, dus het interessante is hoe ver een dergelijke liberaal dan nog van anarchisme afstaat. Bestudeer daarvoor het boekje – een inaugurale rede trouwens van 75 bladzijden…
Op bladzij 50 maakt hij een opmerking over het lef van anarchisme, maar ik kan die zin niet citeren zonder veel context ook aan te halen. Tegenover dat enigszins positief klinkende citaat, gesteld dat ik het juist interpreteer, staat het feit dat Berlin een anti-Bakoenin-essay geschreven heeft: *Herzen and Bakunin on Individual Liberty* (1955). Het zou trouwens best kunnen dat ik het met veel van de kritiek op Bakoenin eens ben, want dat is toch vooral een bombastisch revolutionaire romanticus. Niet mijn soort. Maar dat is Berlin ook niet. Ik ben door zijn betoog geen liberaal geworden, maar vraag me af op welke manieren we zouden kunnen aansluiten bij liberale verhalen – als zij vrijheid serieuzer gaan nemen, worden ze immers anarchist! Of niet? (WR)
Isaiah Berlin, Twee opvattingen van vrijheid, Boom, Amsterdam 2010, 104 pag., 8,95 euro.

VOLKSBEVING

De wereldbevolking nadert de zeven miljard, er zijn vier keer zoveel mensen als een eeuw geleden. In sommige landen is de helft van de bevolking jonger dan zestien jaar, dus er komen voorlopig nog heel wat baby's bij. Ook zijn er meer mensen dan ooit, zo'n 200 miljoen, die in een ander land wonen dan waar ze geboren zijn.
Voor veel mensen zijn dat angstwekkende feiten. Ze zijn bang voor een overbevolkte wereld 'die krioelt van de bezitslozen en vervreemden, van fanatici en fascisten, van illegalen en mensensmokkelaars, van supervervuilers in hun suv's en straatarme ontbossers'. Wat te doen? 'Keihard op de rem trappen lijkt minstens zo gevaarlijk. Want ondertussen komt de vergrijzing eraan.' Ziehier het thema van een van de nieuwste boeken van de Britse wetenschapsjournalist Fred Pearce. Deze productieve onderzoeker schreef eerder al zestien boeken, waaronder het alarmerende klimaatboek *De laatste generatie* (zie bespreking in *de AS* 165/166). Met *Volksbeving. Van babyboom naar bevolkingscrash* heeft hij een zeer helder en belangrijk boek geschreven over een binnen de linkse beweging tot nu toe weinig besproken onderwerp.
Tijdens en na het lezen moest ik nogal eens constateren dat, als Pearce gelijk heeft met zijn feiten en prognoses, de wereld er heel anders voorstaat dan meestal gedacht wordt. In het kort komt het erop neer dat de groei van de wereldbevolking weliswaar nog een tijdje door zal gaan, tot 2020 als alles ongeveer zo blijft gaan als het nu gaat, maar dat het aantal mensen op de wereld daarna sterk zal afnemen.
Anders dan vaak gesuggereerd wordt is bevolkingsgroei geen oorzaak van de grote wereldproblemen zoals ondervoeding, vervuiling, teloorgang van natuur, uitsterven van diersoorten, klimaatverandering en het opraken van grondstoffen. De enorme consumptie van het rijke deel van de wereldbevolking is dat wel. Een vrouw op het platteland van Ethiopië met tien kinderen richt bijvoorbeeld minder ecologische schade aan dan een gemiddeld Europees middenklassegezin, en zelfs wanneer die tien kinderen allemaal ook tien kinderen zouden krijgen, stoten die honderd mensen per jaar bij elkaar ongeveer evenveel kooldioxide uit als gemiddeld één individu in het rijke Westen.
Veel gebieden op de aarde raken nu al ontvolkt, bijvoorbeeld het oosten en zuiden van Europa, en dit proces zal zich naar alle waarschijnlijkheid over de wereld uitbreiden. Een van de oorzaken is volgens Pearce dat vrouwen door feminisme en voorbehoedsmiddelen zelfstandiger en onafhankelijker zijn geworden, maar de mannen niet genoeg meeveranderd zijn. Zolang de omstandigheden binnen gezin en werk voor vrouwen zo zijn dat werk en moederschap slecht te combineren zijn kiezen zij er sowieso voor geen of weinig kinderen te krijgen – maar ook als deze zaken wel te combineren zijn maken steeds meer vrouwen deze keuze, zo lijkt het.
Migratie ziet Pearce als een welkome factor om een bevolkingsimplosie in Europa te voorkomen. Europa kan wat dat betreft volgens hem leren van de Verenigde Staten, waar bijna iedereen migrantenwortels heeft. Een bevolkingssamenstelling zoals New York die heeft ziet hij als de ideale toekomst. Migranten zijn nu al hard nodig, maar door dat te ontkennen, en door hun rechten en papieren te onthouden vormen ze een voor bedrijven en overheid handig en goedkoop arbeidsreserveleger.
'De migratie van Afrika naar Europa wordt grotendeels gestuurd door de vraag (…) Het is absurd om ze in lekkende bootjes de Middelandse zee te laten oversteken wanneer Europa ze zou moeten halen als ze niet vrijwillig kwamen', zegt Pearce. Niet alleen absurd, maar ook onmenselijk. 'Smokkelaars varen er wel bij en de vreemdelingenhaat tiert welig.'
Een ruimhartig migratiebeleid draagt meer bij aan een rechtvaardiger verdeling van welvaart dan gewone ontwikkelingshulp, omdat via migranten een geldstroom rechtstreeks naar de 'gewone' mensen gaat, en niet zoekraakt in ambtelijke molens of aan verkeerde strijkstokken blijft hangen. Overigens zijn de meeste migranten ambitieus, en zijn het juist niet de allerarmsten die komen.
Hoeveel mensen kan de wereld aan? In 1679 berekende Antoni van Leeuwenhoek dat 13 miljard de maximale hoeveelheid zou zijn. De huidige milieudeskundigen komen een stuk lager uit. Er wordt nu per jaar al ruim dertig procent meer aan grondstoffen verbruikt dan de aarde kan produceren. Met onze huidige manier van leven zou het maximale aantal mensen rond de 5,2 miljard liggen.
Rijke mensen kunnen om de voetafdruk te verkleinen volgens Pearce veel leren van mensen die in sloppenwijken wonen. Die leven over het algemeen veel minder afhankelijk dan vaak gedacht wordt. Ze hebben vaak een heel eigen economie opgezet, en veel slimme manieren om met weinig middelen te overleven.
Pearce schetst in dit met veel vaart geschreven boek veel misstanden en gevaren, maar vooral ook veel mogelijkheden. Het boek bevat achtentwintig hoofdstukken, over de doemscenario's en huiveringwekkende oplossingen van Vogt, Ehrlich, Hardin en natuurlijk Malthus (wiens vader er heel andere

ideeën op nahield, wat al blijkt uit het feit dat hij bevriend was met de anarchist William Godwin), tot en met de waarschuwingen van de Club van Rome. Over gedwongen anticonceptie, de groene revolutie, de één-kind-politiek, het ontstaan van een 'jeugdbult', het tijdperk der ouderen en vele andere interessante zaken.
We hebben nu, zegt hij, de kans op een toekomst met zowel een laag sterftecijfer als een laag geboortecijfer. In combinatie met het einde van het patriarchaat zal dat volgens Pearce een heel andere wereld geven, vriendelijker en groener; een wereld waarin relatief veel ouderen zijn, geen zielige bejaarden maar mondige, wijze en veelal fitte ouderen van de babyboomgeneratie. Een wereld waarin vrouwen dominant zullen zijn. Fred Pearce heeft daar geen moeite mee, in tegendeel, hij heeft er zin in. (RW)
Fred Pearce, Volksbeving. Van babyboom naar bevolkingscrash; vertaling Jos den Bekker, Utrecht 2010, uitgeverij Jan van Arkel; 320 pag.; 14,95 euro.

RECHTSPOPULISME

Zoals eerder opgemerkt is het een goede gedachte geweest *Kritiek, jaarboek voor socialistische Discussie en Analyse* een doorstart te geven. Het jaarboek 2010 is actueel, gevarieerd: een schot in de roos. Als centraal thema heeft het deze keer de opkomst van het rechtspopulisme in Nederland en daarbuiten. En bovendien in de discussierubriek een prikkelende bijdrage van Sjaak van der Velden (Links en de politieke Islam), als historisch document vijf brieven van de anarchist Christiaan Cornelissen met een gedegen inleiding van Bert Altena en Homme Wedman (Sociaaldemocratie, ouderwetse vakbonden en nieuw anarchisme) en een kritisch-historische recensie door Ron Blom van een nieuwe publicatie over vegetarisme (Vegetarisme in Nederland naar aanleiding van het boek van Dirk-Jan Verdonk, *Het dierloze gerecht. Een vegetarische geschiedenis van Nederland*, overigens besproken in *de AS* 168.)
Meer dan de helft van het jaarboek wordt besteed aan artikelen over rechtspopulisme. Niet alleen in het Nederland van Geert Wilders en zijn PVV, maar ook daarbuiten. Met daaraangekoppeld de vraag: hoe kan links (in al zijn schakeringen) de rechtse hegemonie doorbreken, de slinger weer de andere kant op krijgen.
In *de Volkskrant* van 8 november 2010 komt de CDA-econoom Lans Bovenberg aan het woord. Ook hij wil de strijd met het groeiend populisme aangaan. Bovenberg stort krokodillentranen over de opkomst van de PVV en ergert zich aan het feit dat Wilders alle aandacht naar zich toe heeft weten te trekken. 'We zijn een bokser die in de touwen hangt, en toch weer in de ring stapt.' Met 'we' bedoelt hij uiteraard zijn eigen CDA-vrienden die om aan de macht te blijven de PVV gedogen en daarmee de hegemoniale positie van het rechtspopulisme legitimeren en versterken. Op het CDA-congres stemde Bovenberg tegen, vertelt hij, maar alleen als gevolg van het onderhandelingsresultaat. De ideeën van Wilders en zijn PVV waren kennelijk het probleem niet.
Voor *Kritiek* wél. In de artikelen over het hoofdthema wordt niet alleen vanuit sociologisch gezichtspunt naar aard en praktijk van het rechtspopulisme gekeken, maar ook vanuit een politicologisch en historisch-vergelijkend gezichtspunt.
Dick Houtman en Peter Achterberg komen in hun bijdrage (Populisme in de polder. Stemmen en mopperen in een post-confessionele cultuur) vanuit een liberaal-cultureel theoretische opzet ondermeer tot de conclusie dat door de ontzuiling en secularisering vooral de laagopgeleide burgers vervreemd zijn geraakt van het politieke systeem. Het resultaat: de veel besproken kloof tussen burger en politiek. Daaruit vloeit weer de kloof tussen politici en politiek voort. Die heeft niet voor niks de volle aandacht van zowel de wetenschap als de politiek. De democratische rechtsstaat zelf is immers in het geding.
De artikelen van Merijn Oudenampsen (De roep van het volk. Populisme en de ruk naar rechts) en de Belg Jan Blommaert (De 'hegemonie' van het Vlaams Blok) gaan theoretisch veel dieper. Beiden constateren dat rechts de politiek definieert en links zich daar te gemakkelijk bij neerlegt.
Waaruit moet dat verweer bestaan? Oudenampsen meent dat links in antwoord op de verrechtsing zich allereerst moet richten op 'de herovering van het label links'. Dat kan als links weer een anti-establishmentpolitiek gaat voeren, zich duidelijk afbakent van wat zegt 'progressief' te zijn. Dat is een vage term. Door te polemiseren tegen het neoliberalisme kan de links-rechts tegenstelling op sociaal-economisch gebied prominent naar voren worden gehaald. De anti-establishment politiek zou als doel moeten hebben de kloof tussen burger en politiek, en dus ook die tussen politici en politiek, te verkleinen, liefst weg te nemen en tegelijk het initiatief de andere (linkse) kant op te buigen. De heersende financiële crisis die het dysfunctioneren van het kapitalistisch stelsel genadeloos blootlegt, biedt genoeg aanknopingspunten om een overtuigend links verhaal naar voren te brengen.

Het kijkje over de grens aan de hand van Blommaert (De 'hegemonie' van het Vlaams Blok) levert, als je aan het sappige Vlaams gewend bent, net als bij Oudenampsen, een voortreffelijke analyse van de verrechtsing op. Vooral de ragfijne analyse bij Blommaert van politiek, marketing en entertainment bij media en politici dwingt bewondering af. Het Vlaams Blok is er inderdaad in geslaagd dat terrein te beheersen en zich te definiëren als de enige echte democratische partij. Blommaert: 'Met het vaandel van de vrije meningsuiting hoog geheven, produceert men halfbakken analyses, verzinsels, leugens, houterige grappen en enormiteiten.' Het Vlaams Blok werpt zich op als *de* partij die de problematiek van 'de gewone man' kent. Blommaert somt ze op: demografische overrompeling, escalerende criminaliteit, misbruik van sociale voorzieningen en relaties, verloedering van de wijken. Weldenkend links, zo heet het, heeft die taboes altijd willen toedekken. Het Vlaams Blok is er in geslaagd, net als hier de PVV, links als elitair voor te stellen, synoniem voor wereldvreemd, onrealistisch. De volgende stap: 'de linksmens' is de verrader van die 'gewone man'.
Hebben de andere partijen zich daar principieel tegen verzet? Is er echt van een *cordon sanitaire* sprake geweest? Nee, volgens Blommaert. De omheining van het Blok bestond volgens hem slechts uit 'één enkel, laag gespannen schrikdraadje – de weigering om coalitie te vormen. (...) Zowat alle partijen en alle grote media hebben sinds de doorbraak van het Blok in 1991 de discursieve orde aangenomen die door het Blok werd opgelegd. Ideeën, inhouden, elementen van beeldvorming, argumenten, prioriteiten, woorden, grote schema's – al die dingen werden zonder slag of stoot door links, rechts en centrum overgenomen." Jan Blommaert kan zich goed voorstellen dat het Blok over zo'n *cordon sanitaire* best tevreden is. "Lenin en Gramsci zouden alvast bewonderend geknikt hebben."
Kan feitenonderzoek en verlichtingsdenken, samengevat in artikelen, boeken, blogs en getwitter, links verder brengen? Is het voldoende het rechtspopulisme op die manier terug te dringen? In zijn bijdrage (Wat Links kan leren van Las Vegas) is Stephen Duncombe duidelijk. Het is niet genoeg. Er is spektakel nodig waarbij hij te rade gaat bij Guy Debord met zijn bekende publicatie *De Spektakelmaatschappij*. Hij is het met hem eens dat we in een spektakelmaatschappij leven, 'een cultureel systeem waarin de werkelijke ervaring van het individu in die samenleving slechts vervangen is door een representatie van die ervaring'. Politici spreken volgens Duncombe bewust 'de verlangens en de dromen van mensen aan'. Dat doen ze door middel van beeldtaal en associaties. Dat moet links ook doen is zijn overtuiging. In de politiek gaat het nu eenmaal om beïnvloeding en manipulatie. De waarheid moet 'verpakt' worden, pas dan slaat die aan. Daarom moet links leren van Las Vegas, de plaats waar het spektakel heerst en de massa bezoekers, zo blijkt,

overtuigend bevredigt.
In tegenstelling tot Debord die hij niet kan volgen in zijn 'naieve en romantische opvatting' dat links het spektakel juist moet weerstaan, moet links daar volgens hem volop aan meedoen. Om verandering te brengen moet *dreampolitik* beoefend worden. De *common sense* mag volhouden dat politiek 'de kunst van het mogelijke' is, we moeten we beseffen politiek ook de kunst van het onmogelijke kan zijn. (DdW)
Kritiek, Jaarboek voor socialistische Discussie en Analyse, onder redactie van Ron Blom, Leendert van Hoogenhuijze, Jasper Lukkezen, Merijn Oudenampsen, Anne Petterson en Bart van der Steen, Uitgeverij Amsterdam University Press, Amsterdam 2010, 139 pag., 17,50 euro.

ANDERSGLOBALISERINGSBEWEGING DE 'MOVEMENT OF MOVEMENTS'

De roemruchte zestiger jaren staan te boek als de laatste sociale bewegingsgolf, waarbij veelal de roerige jaren 1980 van de krakers worden genegeerd. Het was dan ook voor velen een verrassing dat er een grote mondiale beweging aan het sluimeren bleek toen deze in 1999 tot uiting kwam in Seattle. De media duiden deze beweging aan als antiglobaliseringsbeweging. Maar de beweging is niet tegen globalisering maar tegen het neoliberalisme gericht. De activisten spraken de eerste jaren over de 'globale rechtvaardigheidsbeweging', vanaf 2005 meestal over de 'andersglobaliseringsbeweging'.
Zelf doe ik vanaf de jaren 1980 onderzoek naar de utopische en feministische aspecten van sociale bewegingen. Sociale bewegingen blijken in golven te komen en dan weer een tijdlang een sluimerend bestaan te leiden. De meeste bewegingen kennen drie stromingen, samenhangend met verschillende strategieen. Eén stroming richt zich op het van onderop veranderen van de maatschappij en is niet gericht op het verkrijgen van staatsmacht. Momenteel wordt deze anarchistisch geïnspireerde stroming veelal aangeduid met 'Doe-het-Zelf' stroming. Daarnaast bestaat de stroming die gericht is op onderhandelingen met de officiële instituties zoals de overheid en het bedrijfsleven, momenteel veelal uitgevoerd door allerlei Non-governmental Organisations (NGO's) die al dan niet samenwerken met vakbonden. En als derde stroming zijn er allerlei socialistische groepen die de staatsmacht willen veroveren en dromen van de revolutie.
De vier boeken die ik hier bespreek onderkennen deze stromingen eveneens. Alleen in de eerste drie wordt een duidelijk verschil gemaakt tussen de eerste en laatste stroming in de beweging en gesproken over de 'horizontalen' en 'verticalen'. In alle vier wordt aangekaart dat de andersglobaliseringsbeweging weinig aandacht krijgt in de media.

Historicus Paul Kingsnorth geeft op prettige wijze inzicht in de vele uiteenlopende groepen en activiteiten van de beweging. Kingsnorth, zelf actief in de Engelse milieubeweging en vooral in de 'Reclaim the Streets'-groepen, raakte nieuwsgierig door alle verhalen die hij hoorde over de mondiale beweging en besloot op onderzoek uit te gaan. Acht maanden lang reisde hij de hele wereld over om allerlei uitingen van deze nieuwe beweging te noteren en activisten wereldwijd te interviewen. Ook onderzocht hij de achtergronden van allerlei bij de beweging aangesloten groeperingen. Hij begint met de Zapatistas in Mexico, die sinds 1994 verenigd zijn in 38 autonome gemeenschappen. Anders dan de guerrilla bewegingen voor hen wilden zij geen macht veroveren, maar de macht verdelen over de gemeenschappen. En ook hun taal was nieuw: niet over de dictatuur van het proletariaat, maar over een nieuwe politiek en de hergeboorte van de democratie. Volgens de Zapatistas bestaat de 'oude' benadering uit het verkrijgen van de meerderheid via het stemrecht en/of door van de bevolking te eisen 'Geef ons de staat, we zullen het beter doen'. De nieuwe is een alternatief voor beiden: radicale democratie, waarbij mensen hun lot in hun eigen handen nemen (p. 42-43). Velen zien de Zapatistas dan ook als het begin van de huidige beweging. Daarna reist Kingsnorth door naar Bolivia en beschrijft hij de protesten tegen de privatisering van het water, welke strijd de bevolking van Cochabamba uiteindelijk heeft gewonnen. Over Zuid-Afrika geeft hij onder meer een beeld van de acties tegen GEAR –Growth Employment and Redistribution – een door het ANC van bovenaf opgelegd neo-liberaal plan. 'The Thatcherite had ook het ANC te pakken', zoals een actievoerder van het Alternatieve Informatie en Ontwikkelings Centrum, het AIDC dat in 1996 is opgericht, stelt. Het AIDC pleit voor acties van onderop, 'zoals de Zapatistas weet je wel' (p.102). Van de uiteenlopende groepen die zich verzetten tegen het neo-liberalisme in de Verenigde Staten interviewt Kingsnorth Reverend Billy en zijn 'Church of Stop Shopping' in Manhattan. De missie van de Reverend is de wereld te redden van de plaag van consumentisme. Via lezingen in kerken en performances op straat laat hij mensen nadenken in wat voor buurt ze zouden willen wonen. Ook gaat Kingsnorth in op allerlei andere Amerikaanse uitingen van protesten tegen reclame, ook wel 'culture jamming' genoemd. Bijvoorbeeld de Biotic Baking Brigade: het 'taarten' van verdedigers van het neoliberalisme; het Barby Liberation Front: het wisselen van de stemmen van de Barby en Ken- poppen; de alternatieve radiouitzendingen die mensen over hun dagelijks leven laat vertellen en de 'Koop niets dagen'. Daarna reist de auteur naar Papoea Nieuw Guinea, beschrijft de koloniale achtergrond van dat gebied en de gesprekken die hij met de Papoeaas heeft gevoerd die zich verzetten tegen de opgedrongen westerse consumptiecultuur. Tussendoor stipt hij aan dat diverse inheemse groepen een sleutelrol hebben gespeeld in de andersglobaliseringsbeweging. Naast de Zapatistas, de tribale groepen in Ogoniland, Nigeria, gericht tegen Shell; in India en Bangladesh gericht tegen grootschalige waterdammen; het verzet van de Maoris en de Noord Amerikaanse indianen voor behoud van hun land en cultuur. Deze inheemse groepen weten nu meestal van elkaars bestaan, voelen zich met elkaar en de grote beweging verbonden, willen één wereld, maar dan met vele verschillende werelden daarbinnen. De andersglobaliseringsbeweging wordt dan ook als de 'meest internationale beweging uit de geschiedenis' beschreven (p. 216).
In het hiernavolgende deel gaat Kingsnorth in op de alternatieven die de beweging in praktijk brengt. Hij beschrijft uitgebreid de sinds 1980 bestaande Landless Rural Workers Movement (MST) uit Brazilië. Deze beweging heeft in 2001, samen met de Franse NGO ATTACK, als alternatief voor het Economisch Social Forum, het World Social Forum (WSF) opgezet. Er kwamen 12.000 mensen op af en hier werd de leuze 'Een andere wereld is mogelijk' gelanceerd. Sindsdien is het WSF jaarlijks een grootschalige gebeurtenis waarop allerlei plannen en alternatieven worden besproken van uiteenlopende groepen over de hele wereld. Ook kent de beweging verschillende Europese, en andere continentale, regionale en landelijke Fora. (In 2004 en 2005 zijn er ook Nederlandse Fora geweest.)
In het laatste hoofdstuk werkt Kingsnorth uit welke vijf principes de beweging nastreeft: democratie, diversiteit, decentralisatie, soevereiniteit, toegang tot gemeenschappelijk land, bronnen, publieke diensten en tot het openbare domein waar de markt geen rol speelt (p. 320).

Ook in de boeken van Maeckelbergh en Graeber staan deze waarden centraal. Beiden zijn antropoloog en gebruiken de etnografische methode om hun acties in de beweging te beschrijven en analyseren. De Vlaams Amerikaanse Maeckelbergh vanuit diverse Europese landen waarin ze meehielp twee Europese Fora op te zetten. Ook was ze actief bij de voorbereidingen van het World Social Forum van 2004 en tevens bij de anti-G 8 protesten in 2003, 2004 en 2005 in uiteenlopende Europese landen. De Amerikaan Graeber vanuit de New Yorkse context; hij geeft tevens een uitgebreid verslag van de voorbe-

reidingen van het verzet tegen de FTAA (Free Trade of the Americas Pact) in Quebec in 2001.
Doordat beide auteurs het grootschalige actiegebeuren analyseren komen de kleinschalige duurzame alternatieven, met name op het platteland, nauwelijks aan bod. Een ander verschil met Kingsnorth is dat Maeckelbergh en Graeber veel theoretischer zijn en ook begrippen uitwerken als prefiguratie, consensus en conflict, horizontaliteit, verbondenheid. Maar alle drie komen ze overeen wat betreft hun centraal stellen van de nieuwe opvatting van democratie in de beweging. Maeckelbergh stelt zelfs dat de participatiedemocratie met consensusbesluitvorming een van de belangrijkste vernieuwingen van de beweging is sinds de zestiger jaren (p 15). Wel vermeldt ze dat de huidige beweging veel van de zestigers heeft geleerd. De huidige besluitvormingsstructuur werd al gebruikt door de Quakers, en is vooral uitgewerkt in het feminisme. Ook Graeber noemt beide bewegingen als voorlopers van de huidige vernieuwde democratisering. – Ikzelf herinner me als feministe van de jaren 1970 dat we spraken over 'onze' feministische waarden als we vergaderden zonder leiders, met roulerend voorzitterschap.
Eerst lag, ook in de andersglobaliseringsbeweging, nog de nadruk op het vermijden van conflicten en het streven naar eenheid. Langzamerhand werd ingezien, door groepen als de Zapatistas, Food not Bombs, Act Up!, Friends of the Earth, dat verschillen niet als verdeeldheid zaaiend moeten worden gezien, maar als noodzaak, juist om de eenheid te bewaren. Het gaat om het proces, om het doen, om het streven om de toekomstige idealen in het heden te leven (ook wel prefiguratie genoemd), niet om de theorie. De beweging heeft niet één doel maar vele doelen. Wel botst dit met de 'verticalen' in de beweging, maar beide auteurs maken duidelijk dat zij ook met deze groep willen blijven samenwerken, ook al gaat die samenwerking moeizaam. Vooral Maeckelbergh daagt met haar fascinerende beschrijving van hoe de besluitvorming van onderop in de beweging toegaat, de reguliere aannames over democratie uit. Zoals bijvoorbeeld het idee dat democratie het verkrijgen van macht inhoudt. Het gaat dan niet meer om meningen en visies (zie ook Graeber, p. 319). Activisten gaan er vanuit dat gelijkheid iets is dat voordurend geconstrueerd moet worden. Het is geen neutrale zaak die bepaald kan worden door een of andere autoriteit. Dit heeft als consequentie dat stemmen als besluitvormingsmethode wordt verworpen, omdat hierbij altijd besloten wordt ten koste van de minderheid. Het belang van diversiteit als waarde betekent niet dat het erom gaat dat mensen verschillend en complex zijn, maar dat geaccepteerd wordt dat deze diversiteit tussen mensen vertaald kan worden in een diversiteit van uitkomsten. Deze opvatting van democratische waarden vereist andere democratische structuren, gebaseerd op netwerken in plaats van natiestaten. Hierbij gaat het er niet om wie regeert, maar om hoe te regeren. De activisten tonen de mogelijkheid voor een veel diversere democratie waarin conflicterende identiteiten en opinies kunnen bloeien. Maeckelbergh geeft veel voorbeelden van hoe deze nieuwe democratie, met vallen en opstaan, in praktijk gebracht wordt en noemt ook welke regels daarbij worden toegepast. Regels als wisselende '*spokes*', het opsteken van vingers, een stapje opzij doen als je het er niet helemaal mee eens bent maar niet erg vindt als het besluit doorgaat etcetera. Het revolutie-idee wordt hierbij afgewezen, omdat revolutie suggereert dat het ooit compleet kan zijn, terwijl het in de beweging altijd om het proces gaat en het einddoel nooit bereikt kan worden.
Graeber benadrukt vooral het belang van directe actie. Dit begrip hangt nauw samen met prefiguratieve politiek en daarmee weer met vernieuwende democratie. Als directe actie omschrijft hij: het los van instituties actie voeren, waarbij het geweten geplaatst wordt voor de officiële wet en waarbij men bereid is controle en verantwoordelijkheid te nemen (p. 201). Hij wil met zijn boek onder meer een beeld geven van zijn eigen ervaring van hoe het is om deel te nemen aan de planning van een actie tegen een topbijeenkomst (in dit geval de FTAA van 2001). Zelf was zijn New Yorkse groep vooral actief in de immigratieacties. Hierbij wordt geprotesteerd tegen het opsluiten van vluchtelingen onder slechte omstandigheden in detentiecentra zonder dat deze iets hebben misdaan. – Ook in Nederland gebeuren zulke protestacties regelmatig, zonder dat die bekend zijn.
Graeber geeft een overzicht van de voorgeschiedenis van de beweging van januari 1994 tot november 2003 (p. xii-xvii). Belangrijk hierbij is het ontstaan van de People Global Action (PGA), opgericht in 1998 door Europese anarchistisch geïnspireerde groepen, de Braziliaanse Landloze Boeren Beweging en de Socialistische Boerenbeweging in India gebaseerd op Gandhi's idealen. Laatstgenoemde beweging (de KRRS) heeft tien miljoen leden en is vooral bekend om haar strijd tegen genetisch gemodificeerd voedsel. Het bleek tijdens de eerste PGA vergadering, in 1998 in Spanje, dat de eerste en de laatste twee groepen geen idee hadden van elkaars bestaan, maar door internet met elkaar in contact waren gekomen. De PGA is geen organisatie, maar bestaat uit een aantal principes, zoals verwerping van alle vormen van hiërarchie, onderdrukking en uitbuiting; directe democratie; decentralisatie; lokale autonomie en betrokkenheid om in solidariteit lokaal en internationaal samen te werken (zie www.agp.org). De meeste horizontale groepen hebben deze principes overgenomen. Hoezeer bijvoorbeeld sekse en etnische onderdrukking serieus genomen worden toont het etnografische verslag van een DAN-vergadering (Graeber, p. 337-352). De auteur gaat daarnaast in op vele, uiteenlopende discussies, zoals over de absurde combinatie van globalisering en grenzen (p. 52), het principe van globaal burgerschap (p. 93) en op diverse plaatsen in zijn boek duikt de discussie over het al of niet gebruiken van geweld tegen bezittingen op – geweld tegen mens en dier wordt door de beweging afgewezen. Ook snijdt hij een mijns inziens belangrijk punt aan (p. 222 e.v.): hoe moeilijk het kan worden te discussiëren met iemand van buiten de activistische cultuur.

Samenhangend met dit laatste punt heb ik het boek *Reclaiming the Land* gekozen om te bespreken. Ik zocht naar een wetenschappelijk boek dat niet door activisten is geschreven en dat een beeld geeft van de sociale bewegingen uit 'het Zuiden', omdat daar de andersglobaliseringsbeweging is ontstaan. Wordt deze beweging door de auteurs van deze bundel (bestaande uit sociologen, economen, filosofen, geografen e.a.) die de plattelandsbewegingen van drie continenten analyseren, als zo belangrijk gezien dat ze ook naar deze beweging verwijzen?
Ja, zo is gebleken: in 10 van de 15 artikelen wordt de beweging genoemd. Belangrijker nog is dat de samenstellers (die bepaald niet zonder meer positief over de andersglobaliseringsbeweging schrijven) dezelfde kenmerken aan de huidige plattelandsbewegingen toeschrijven als in de drie boeken over de andersglobaliseringsbeweging zijn genoemd. Namelijk dat de plattelandsbewegingen, ontstaan in de jaren 1990 in verzet tegen het neoliberalisme, een aanzienlijke ideologische diversiteit kennen, maar overeenkomen op de volgende punten (p. 6 en 44/45): een groeiende nadruk op vrouwenrechten en bewustzijn van etnisch/raciaal politiek taalgebruik; ecologisch gevoelig zijn; het weinig hebben over socialistische verandering; eerder door boeren dan door intellectuelen worden geleid; hiërarchie afwijzen; de tactiek van directe actie gebruiken en een antipolitieke strategie toepassen. – Dat laatste wil volgens de samenstellers zeggen: dat ze los van politieke partijen en de staat opereren.
De kritiek van Moyo en Yeros op de, zoals zij noemen 'antiglobaliseringsbeweging', is dat het dominante idee dat de agrarische kwesties waren opgelost of irrelevant waren geworden door nationale productieve krachten en door buitenlandse directe investeringen, ook doorgedrongen is in deze beweging (p.

8). (Mijns inziens bedoelen ze hiermee de vele NGO's en delen van de vakbonden, S.P.) Ook noemen de samenstellers dat de anti-globaliseringsbeweging, net als de internationale vakbonden, Eurocentristisch is (p. 201).

Laatstgenoemde kritiek zal vast ten dele opgaan. Toch bestaan er weinig bewegingen waar men zich zo bewust is van sekse-, klasse- en etnische machtsverschillen en men allerlei strategieën bedenkt om hiermee om te gaan. Voor het eerst zijn er allerlei verschillende groeperingen over de hele wereld met elkaar in contact. Ook deze beweging zit vol idealen (wie zegt dat er geen idealen meer bestaan?), maar in deze beweging doet men zijn/haar uiterste best deze niet op te leggen en hanteert men zorgzame omgangsvormen. Er is veel geleerd van de zestiger jaren: idealen worden niet meer opgedrongen, eenduidigheid wordt afgewezen en men staat (meer) open voor ideeën van anderen. (SP)

Paul Kingsnorth, One No, Many yeses. A journey to the Heart of the Global Resistance Movement. London (Free Press), 2003; 355 pag.

Marianne Maeckelbergh, The Will of the Many. How the Alterglobalisation Movement is Changing the Face of Democracy. London/New York (Pluto Press), 2009; 284 pag.

David Graeber, Direct Action. An Ethnography. Oakland/Edenburgh (AK Press), 2009; 568 pag.

Sam Moyo & Paris Yeros (eds), Reclaiming the Land. The resurgence of Rural Movements in Africa, Asia and Latin America. London (Zed Books Ltd.) 2005; 426 pag.

BAAS IN EIGEN BOERKA

Het boek *Baas in eigen Boerka. Van Koran tot girlpower* is geschreven door Rob Vreeken, sinds 1983 redacteur is van *de Volkskrant*. Dit boek gaat niet over de islam, maar over het leven van de 750 miljoen moslimvrouwen in deze wereld. Hoe worden die levens beïnvloed door maatschappelijke krachten? In hoeverre nemen deze vrouwen hun lot in eigen hand? 'De vrouwen hebben het moslimfundamentalisme tegen,' stelt Vreeken in zijn inleiding, 'maar het tij van de maatschappelijke verandering hebben ze mee. Dat proces is diepgaander en duurzamer dan de reactionaire oprispingen van de politieke islam.'

Twee dingen blijken voor de emancipatie van vrouwen enorm belangrijk te zijn: daling van het aantal kinderen en stijging van het opleidingsniveau. Beide tendenzen doen zich in de meeste landen voor en maken dat in alle moslimlanden vrouwen meer mogelijkheden krijgen om te doen en laten wat ze willen.

Zelfs in Iran wordt onderwijs voor meisjes niet tegengehouden maar juist gestimuleerd. De grote hoeveelheid hoog opgeleide vrouwen daar en elders zal, zo hoop je al lezend, hoogstwaarschijnlijk op korte of langere termijn positief uitpakken voor de wereld. Maithia, een femnistische werkende jonge vrouw uit Dubai, vindt ideeën over gelijkheid tussen man en vrouw niet westers maar menselijk.

In Gambia komt Vreeken terecht bij een groep vrolijk uitgedoste, uitbundig dansende vrouwen. Juist in deze streek is het dat een ernstige vorm van genitale verminking bij meisjes wordt toegepast. Maar ook wat dit afschuwelijke (pre-islamitische) gebruik betreft lijkt de ontwikkeling door scholing en kennisoverdracht de goede kant op te gaan. Hele dorpen tegelijk besluiten er niet langer aan mee te doen.

Vreeken bezocht in november 2008 het Derde Internationale Congres over Islamitisch Feminisme en ontdekte dat de hoofddoek in deze kringen een *non-issue* is. 'Geen verbod, geen verplichting – veel meer valt er niet over te zeggen.' Er liepen vrouwen met en zonder hoofddoek rond. Gezichtsbedekkende sluiers zoals boerka en nikab echter, zijn in islamitisch-feministische kring uit den boze. 'Strijden voor gelijke rechten,' zo besluit Vreeken, 'gaat niet samen met kleding waarmee vrouwen zichzelf letterlijk de mond snoeren.' Alleen voor de titel van dit prima boek was die lap stof eventjes leuk. (RW)

Rob Vreeken, Baas in eigen boerka. Van Koran tot Girlpower; Meulenhoff, Amsterdam 2010, 320 pag.; 17,95 euro.

Beste lezer(es),

***Met dit themanummer 'De ellende van de religie' sluit *de AS* de 38ste jaargang af. Voorjaar 2011 verschijnt het dubbelnummer 173/174 met zoals gewoonlijk het *Jaarboek Anarchisme* (editie 18) en als thema het Spaanse anarchosyndicalisme (dit naar aanleiding van het 100 jarig bestaan van de vakorganisatie CNT) waarvoor al veel werk is verzet door Hanneke Willemse en Willie Verhoysen.**

***Wat betreft de illustraties in dit nummer: de houtsnede op het omslag is van Chris Lebeau (1878-1945) en is ontleend aan het antimilitaristische maandblad *De Wapens Neder* nummer 4 (19124). Deze illustratie van een priester die een kanon en munitie zegent, heeft het aan het Bijbelboek *Genesis* ontleend onderschrift 'Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt en vervult de aarde'. De twee tekeningen van George Grosz (1893-1956) -pag.14 en pag. 18- verschenen eerder in de eerste jaargang van het revolutionaire maandblad *Opstand* (1926-1927). Op pag. 38 een fragment van een houtsnede van Frans Masereel (1889-1972). De tekening op pag. 49 is ontleend aan een recent nummer van *Le Monde libertaire*; het is een portret van Octave Mirbeau.**

***Ondanks de stijgende verzendkosten hebben we de prijs van een jaarabonnement *de AS* kunnen verlagen. Voor 2011 betaalt u 20,- euro (buitenland: 26, euro). In totaal omvatte de jaargang 2010 ruim 260 pagina's, en ook voor 2011 streven we naar een vergelijkbare omvang. U begrijpt dat we daarom weer een dringend beroep moeten doen op donaties, bovenop de prijs van het abonnement. Uw financiële steun is dus uiterst welkom. Bovendien is er extra geld nodig om over twee jaar, als *de AS* 40 jaar bestaat, dat jubileum feestelijk met de lezers te vieren, waarschijnlijk in de vorm van een symposium. Alvast dank!**

***Begin 2011 ontvangt u een accept-overschrijvingskaart voor de betaling van het abonnement en een donatie naar vermogen (steunfonds *de AS*, Moerkapelle, rekeningnummer 4460315). U moet dus minimaal 20 euro invullen. Met deze kaart kunt u geen andere bestellingen doen, daarvoor is een aparte overschrijving noodzakelijk.**

***Op beperkte schaal is deze *AS* als proefnummer verspreid. We vragen onze lezers om namen en adressen van mogelijke geïnteresseerden die we in de toekomst eveneens een proefnummer kunnen sturen.**

***Alle afleveringen van het tijdschrift en overige uitgaven van *de AS* kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van onderstaande aanbieding(en):**
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nu toe verschenen nummers, origineel dan wel herdruk, plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van de jaargangen 1 tot en met 26 van *de AS* voor 110,- euro (inclusief verzendkosten).
AANBIEDING 2: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u alle boeken en brochures die *de AS* inmiddels naast het tijdschrift heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven hierna) voor 50,- euro (inclusief verzendkosten).
AANBIEDING 3: alle uitgaven, zoals genoemd in aanbieding 2 plus het Eerste Jaarboek en de Bibliografie, ontvangt u voor 60,- euro (inclusief verzendkosten).
Bestellen via rekeningnummer 4460315 van *de AS*, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle, met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie *de AS*.

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen afleveringen van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten), nr. 156 (Dertiende Jaarboek Anarchisme/Ontworteling van Europa), nr. 157 (Schrijvers & anarchisme), nr. 158 (Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog), nr. 163 (Wim de Lobel filosoof, vrijdenker, anarchist), nr. 164 (Liefde), nr. 167 (Sacco en Vanzetti), nr. 168 (Voedsel), nr. 171 (Brood & Spelen).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme), nr. 159/160 (Veertiende Jaarboek Anarchisme/Cinema Anarchistica), nr. 161/162 (Vijftiende Jaarboek Anarchisme), nr. 165/166 (Zestiende Jaarboek Anarchisme), nr. 169/170 (Zeventiende Jaarboek Anarchisme/Kapitalisme: van crisis naar crisis).

Alle inmiddels uitverkochte afleveringen van De AS zijn overigens herdrukt. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarchafeminisme), nr. 108 (Wim van Dooren filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:

—Anton Constandse, Anarchisme; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);

—R. Tamminga, Theorie en praktijk van het nemen; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnummer: 002);

—Henk Eikeboom, De anarchist en het huwelijk; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);

—Anton Constandse, Heinrich Heine als dichter en denker; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);

—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, Rhapsoden, zangen in modern gewaad; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);

—Simon Radius, Proudhon over kerk en samenleving; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);

—Piet Kooijman, Heden, verleden en toekomst in zakformaat; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel De vooruitzichten der arbeidersbeweging uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);

—Spanje 1936-1966. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

—Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

—Paul Eltzbacher, Anarchisme; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.

—Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

—Hans Ramaer, Het onbegrepen anarchisme. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.

—Hans Ramaer, Het individualisme van Anton Constandse. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, De zelfvernietiging van het protestantisme, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

—Anton Constandse, De ellende der religie; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, God is het kwaad; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

—Anton Constandse, Kan er een God zijn?; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, Godsdienst is opium voor het volk; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

—Anton Constandse, Nederland, God en Oranje; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

—Jos van Veen, De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:

—Thom Holterman, Recht en politieke organisatie,. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.

—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), Law in anarchism; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)

—Ton Geurtsen, De fabel van het linkse ongelijk, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.

—Arthur Lehning, Lenin en de revolutie. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

—Hans Ramaer, De dans om het nucleaire kalf; Ram, Rotterdam 1975 (tweede druk); 136 pag; 3,00 euro. (Een politiek-economische geschiedenis van het kernenergiebeleid in Nederland vanaf 1939.)

—Arie Hazenkamp, 75 jaar Pinksterlanddagen op het terrein Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha 1933-2008; (Appelscha 2008); 68 pag; 4,50 euro.

KELDERUITGEVERIJ EN DE VOORUITGANG PRESENTEREN
Anton Constandse: De autobandieten

De Autobandieten is het in romanvorm beschreven verhaal van de Bende van Bonnot, die in 1911 en 1912 in Parijs en omstreken voor flinke beroering zorgde door een aantal spectaculaire en bloedige overvallen. Ze gebruikten gestolen auto's, in een tijd dat de politie nog te paard reed. Deze 'autobandieten', afkomstig uit kringen van individualistische anarchisten, die de maatschappij volledig verwierpen, waren zich er van bewust dat hun strijd tegen de maatschappij een verloren strijd was en niet anders dan op tragische wijze kon eindigen.
Dit boek verscheen in 1935 bij de BOO te Zandvoort; in 1977 werd het herdrukt door Uitgeverij Pamflet te Groningen. Voor deze nieuwe uitgave van Kelderuitgeverij/De Vooruitgang is gekozen voor een volledige herdruk van de oorspronkelijke tekst van Constandse uit 1935. In een uitgebreide inleiding, beschrijft Dick Gevers ontstaan, achtergronden en gebeurtenissen rond de groep Bonnot in hun historische context. (Zie bespreking in *de AS* 171.)
Anton Constandse, De Autobandieten; Pb., met stofomslag (ontwerp: Piet Gerards); € 14,50 (excl.verzendkosten)
Bij Kelderuitgeverij zijn van Anton Constandse verder nog leverbaar: *De bron waaruit ik gedronken heb. Autobiografische fragmenten, Pb., € 17,50 (excl. verzendkosten)* en *Anarchisme van de daad, Pb., € 12,00.* Alle uitgaven zijn te bestellen bij www.kelderuitgeverij.nl

KELDERUITGEVERIJ BEREIDT VOOR
Facsimile uitgeve van de jeugdbladen uit de jaren 1920

OPSTAND

Opstand verscheen maandelijks onder redactie van Anton Constandse in 1926 en 1927. Na 1927 verschenen nog enkele nummers onder redactie van de Haagse groep van het Sociaal Anarchistisch Verbond. *Opstand* was een voortzetting van *Alarm* (zie verder) Het combineerde een radicaal anarchistische toon met radencommunistische opvattingen over de directe arbeidersorganisatie. Formaat 220x280 mm 210 p. ing.; met inleiding door Hans Ramaer en met index; verschijnt 1e kwartaal 2011, voorintekenprijs € 28,- Na verschijnen € 40,-

ALARM

Alarm was een uitgave van de Alarmgroepen, het verscheen onder redactie van Anton Constandse van 1922 tot 1926. Alarm vertegenwoordigde misschien wel de meest radicale anarchistische ideeen van die tijd. In het blad werd op ongemeen felle toon het bonzendom van rechts en van links, ook van de anarchisten en hun vakorganisaties aangevallen. Formaat 220x280 mm 280 p. ing.; met inleiding door Hans Ramaer en met index; verschijnt 2e kwartaal 2011; voorintekenprijs € 32,- Na verschijnen € 47,50

DE MOKER

De Moker is wel het meest bijzondere blad dat de anarchistische beweging heeft gekend. Het verscheen van 1923 tot 1928 en werd uitgegeven door een kleine redactie uit de Mokergroepen. De Mokergroepen werden gevormd door radicale jonge anarchisten, verbonden door hun (niet altijd geweldloze) strijd tegen het militarisme, het kapitalisme en daarmee ook tegen de arbeid, (werken is misdaad), en de kerk. Formaat 220x280 mm ca 300 p. ing.; met inleiding door Hans Ramaer en met index; verschijnt 3e kwartaal 2011; voorintekenprijs € 35,-, na verschijnen € 45,-

Inschrijven op deze uitgaves kan door te mailen aan kelderuitgeverij@xs4all.nl
Vermeld dan naam en adres en welke heruitgaves je wilt ontvangen.
Als de uitgave van de drukker komt krijg je bericht.
www.kelderuitgeverij.nl